

Дагыстан адабияты

16+

Байтерек

Йылда эки кере шыгады

2 / 2025

Дагестан халк шаири
Магомед Ахмедовка 70 яс

“Ногайлар” деген том Москвадан келген сонъ

Бу kitab тувдыратаган куваныш З. Зинеевадан баскаларга яйылады

Заида Зинеева ногай яслары ман Москвада kitabлер ярмаркасында

БАЙТЕРЕК

Литературно-художественный
и общественно-политический альманах
Выходит два раза в год

Адабиятлы эм ямагат политикалы альманах
Йылда эки кере шыгады

Учредитель:
Агентство информации и печати
Республики Дагестан

2
2025
июль - декабрь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских журналов
“Соколенок” и «Литературный
Дагестан»

ЖУРНАЛДЫНЪ ИШТЕЛИГИ:

БИЗИМ СЫЙЛЫ МЕРЕКЕШИЛЕР

Дагыстан халк шаири Магомед Ахмедов
оьзининъ яратувшылык йолы акында.... 3
Мерекешидинъ ятлавлары.....4

ТАРИХ ЭМ ИЛМИ ШЫГАРМАЛАРЫ

Том «Ногайлар»: Аьлиги тюркологияда
илми актарув коьрими. З.З. Зинеева, тарих
илмилерининъ кандидаты.....16

ПОЭЗИЯ ЭМ ПРОЗА

Бийке Кулунчакова. Поэма «Россия –
бактым меним».....24
Куруптурсын Оразбаев. Анадынъ
ялгызы. Хабар.....45
Тамара Дышекова. Хабарлар.....49
Мухарбий Аубекижев. Ятлавлар.....64
Батыр Баисов. Хабарлар.....69
Джамиля Аманбаева. Ятлавлар.....77

БАСКА ХАЛКЛАРДЫНЪ АДАБИЯТЫННАН

Лула Куни. Ятлавлар.....83

ДУРЫС СОБЗ ДЕ КЕРЕК ХАЛККА
Суюн Капаев. «Ногайдынъ касиети».88

Етекши - бас редактор

М. Ахмедов

Редактор

Б. Кулунчакова

Редакциядынъ коллегиясы

А. Исмаилов (*бас редактордынъ
орынбасары*)

М. Аvezов

В. Казаков

Э.Кожаева

Ш.Курмангулова

З.Магомедова

Редакциядынъ адреси:

367025, Махачкала,

Даниялов орамы, 55

Телефонлар:

бас редактор - 67-16-31

бухгалтерия - 67-18-75

БАЙТЕРЕК №2
На ногойском языке
июль - декабрь

НОГАЙ ЭРТЕГИЛЕРИ

Кийгиз китаб.....93

Кул эм хан кызы.....94

САНИЯТ ДУНЫЯСЫННАН ЯНЪЫЛЫК

Выставкадан репортаж.....96

Электронный адрес редакции:

litdag@mail.ru

Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00412 выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан от
22.04. 2019 г.

Выход в свет 15.10.2025 г.

Подписано в печать 9.09.2025 г.

Тираж 301 экз. Заказ № 1711

Цена свободная.

Печать офсетная. Бумага офсетная.

Формат 70х108 $\frac{1}{16}$. Усл. печ. л. 8,4.

Уч. изд. л. 7,02.

Физ. печ. л. 6,25

Редакция и издатель:

Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан “Редакция республиканских журналов “Соколенок” и «Литературный Дагестан». Адрес редакции и издателя: 367025, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55

Отпечатано в ООО «Издательство «Лотос»
367018, РД, г. Махачкала, ул. Времена года, 6

Бизим сыйлы мерекешилер

ЯШАВЫНЫНЪ КИТАБИ

2023-нши йылдынъ январь айында анъсыздан Дагыстан язувшылар Союзынынъ председатели Магомед Ахмедов кыска авырувдан кетип калды. Ызы солай болар деп бирев де ойламаган эди. Юрегимизге бек авыр болды...

Магомед Ахмедов -- Дагыстаннынъ эм Россиядынъ айтылган шаири. Аварша да, орысша да язатаган эди. Биринши китаблерин эрте баспалаган.

Он классты биткенлей Москвага йол алады. Адабият институтын кызыл диплом ман кутарып, 1979 йыл Магомед оъз республикасына кайтады.

Уста шаир тек оъзининъ ятлавларына маъне берип калмай, атаклы орыс шаирлери А. Пушкинди, М.Лермонтовты, А.Блокты, С.Есенинди авар тилине коъширген. Публицистика ягыннан да Магомед уста эди. Онынъ коъп макалалары Россиядынъ, Сырт Кавказдынъ эм Дагыстаннынъ адабиятына, яшавдынъ туъп маънесине багысланганлар.

М.Ахмедов коъп китаблердинъ иеси. Яратувшылык исинде етискен уъстинликлери уъшин 2005-нши йыл «Дагыстан Республикасынынъ халк шаири» деген сыйлы атка тийисли болды, бир неше йыллардан адабиятка, маданиятка эткен номай косымларына сыйлы баа берилген. Эм Ахмедовты Дагыстаннынъ оъкимет ордени мен савгалаганлар. Солай ок Магомед Ахмедов Россиядынъ, Белоруссиядынъ эм бир неше эллердинъ адабият баргыларына тийисли болган.

Бизден артык шаирдинъ шынты ойларын соъз байлыгы айтаяк. Алгасамай окымага боласыз. Магомед Ахмедов оъзининъ иси акында айткан соъзлери «Байтерек» журналдынъ 2023-нши йылынынъ биринши номеринде баспаланган. Кайтаралап беруъвимиздинъ себеби: Магомед Ахмедовка келеектеги ноябрь айында 70 яс толаяк эди. Соъзди онынъ юрегиннен шыккан шынты сезимлерине берейик.

* * *

Яшавымнынъ китаби... Бек аз калган
Окылмаган бетлери. Юрек тозган
Куънле-куънлик ызадан эм ойлардан,
Савлык та бир аявсыз карыжланган.
Оъмир басында вайымсыз мен бала,
Наъсипли эм кувнак эдим яслыкта,
Йигерлик пен коъктен юлдыз уъзгендей,
Сол ярык пан тек алдыга юргендей,
Кетти йыллар. Дуныя да туърленди.
Яман, яхшы катысып тез ийленди,
Оътирик оътирикке бек суъйинди,
Шайтан болса юреклерди бийледи.
Мен де арып сол яшавды оътемен.

ШАИРЛИК БАКТЫМНЫНЪ СЫРЛАРЫ

«Оъзинъ язган шыгармаларга алды соъз аъзирлев бек кыйын экен. Алды соъз де, юрегинънен шынты сезимлер мен тувган ятлавлардай, керти болмага кереклер. Акыйкатлык -- язув исининъ бас байлыгы. Атаклы шаир Сергей Есенин булай деп айткан: «Меним сырларым - меним ятлавларымда». Александр Блок та сосындай ойды айта келип, ызына бир аълемет соъз коскан: «...эм океанда» деп. «Океан» деп Блок язувшыга тувганда берилетаган Кудайдынъ сырларын айткан.

Зейинли уыйкен язувшылар анълаганлар, кайдай кол язбалар тез ювыратаган заманды енъип, адабият тарихине оьлмес эстелик болып киредилер. Олар баъри де язув исине табиат берген оьнерликтен баскалай шынтылык, ашыклык керегин белгилегенлер. Шаирдинъ сезимлери тек сол заман окыганлардынъ юреклерин шымтып алады.

Мен оъзиме белгили классиклер арасыннан орын излемеймен, тек оъз исим де язув иси болганга, олардынъ ойларына таянаман. Мен де кайтип сеземен, соъйтип язаман. Кай бирде акылым юрекке быршав береди, кай бирде юрегим акылды эрек кувады. Шаир стол касында язып турганда, оъзининъ исиннен баска бир затты да ойламайды. Бирев оны аъвликтирсе, язув куллыгы токтайды, ойлары шашырайды. Мундай аьлде шаир бек тарланады, сонъ эсин йыйып, оъзин керек аьлге келтиреди. «Бу заттан мага не пайда келер?» -- деген сорав ис юрип турганда да, истен алдын да язувшыдынъ эсине келмейди. Сонъ куллык биткенде, таныслар сораса, шаир айтады: «Билмеймен, мен онынъ акында ойлаганым йок».

Шаирлик оьнерин, оъзек те, Кудай береди (табиат береди деген де сол маънеди анълатады). Кайтип оны язувшы бактысында кулланаяк, кайтип сол сыйлы эм бек авыр юк пен яшаяк, кайтип оькимет эм аьел борышлары ман кыйынлы юги уйысаяк? Бу соравларды язык шаир тек оъзи шешпеге керек. Энъ ювык аьдемлери де язув исти, пайда келмеген сонъ, пайдасыз деп санайдылар. Ама шаир биревди де тынъламай, кешелеп те язатаганын коьргенде, ювыклары языксынып уьндемей коядылар. Ушынлайын да, эринмей, оъзин аямай каьр шегип турган аьдемге не деп айтарсынъ. Шаирдинъ яшавы бас деп ятлавларыннынъ ишинде, онда онынъ куванышы, таза сезимлери, ярык мырадлары.

2.

Бизим кайда эм кайтип яшаганымыз, не затты эм кимди суьйгенимиз, кайдай сенимлер мен алдыга ымтылганымыз Кудай берген оьнерди беркитпеге яде басып оьстирмеске уыйкен себеп боладылар. Меним бала шагым Дагыстаннынъ Гуниб районынынъ Гонода деген авылында оьткен. Авылымыз Иер-тавдынъ туьбинде ерлескен эди. Бу кайкы белли тавды авылдас районлардынъ яшавшылары да эректен коьретаган эдилер. Гонода бек ярасык ерде курылган. Тоьгерегимиз тавлар, агашлыктар, аллы ясыл тогайлар. Эртеньнен ок Иер-тавга карап, кайдай куьн болаягын билетаган эдик. Авылдынъ йогарында карагай орманы ерлескен, тоьменде болса «Аварское Койсу» деген йылга йырлап агады. Бу йылга да бала шагыма коьп куьезлер берген. Йылгадынъ ягасында

ойнаймыз, шомыламыз, балык ыслаймыз. Сонъ безгенде ямагаттынъ емис бавларына кетемиз. Олардынъ иелери савлай авыл эди. Алдын аьдемлер юмарт эм кол ашык болганга, сондай бавлар да болган. Аьли авылларда бав тувыл, бир терек йок иесиз.

Оьсе келе меним энъ де суьйикли исим -- китаб окув болды. Кайда барсам да, колымда китаб. Мен оны кайсы тавдынъ туьбинде де, уьстинде де, йылгадынъ ягасында да окыйман. Коьп билимлер, бай аьлемет сезимлер, ярык мырадлар юрегинъди орайды, коьнъилинъди коьтереди, яшавынъды байытады. Боьтен де, китаблерди авылдынъ кабыргасындагы кайын тереклер агашлыгында окымага суьемен. Сол орманда коьп классиклердинъ ятлавларын (орысша эм аварша) ятлап уьйренгенмен, аьли де мутпаганман. Бирев де агашлыкта йок болганга, кышкырып ятлайман, оьзимди оьзим тынълап, сол шагымнан бери мен китабке сенемен, китаб мага сенеди. Ол йылларда школа программасы бойынша адабиятка уьйкен эс берилетаган эди. Дагыстаннынъ узак тав районьнда яшасак та, школадынъ бизге билим беруьви куьшли эди. Кайдай талаплы, оьз исин бек суьетаган окытувшылар балаларды окыткан. Сога коьре биз де, бизден алдын школады биткен неше яслар да Москвадынъ эм баска уьйкен калалардынъ институтларына кетип, оьз билимлеримиз бен туьсетаган эдик. Ата-аналар йол алган балаларына оьз йоравларын айтып, авылда калганлар. Бирев де окувшыдынъ басын етип калага бармаган. Сондай заманлар бар эди. Али компьютерди аьруьв бажарган, баскалай техникады анълаган балаларды институтка туьспеге ялгыз йибермейдилер, ол окувын биткенше, атасы-анасы неше кере узактагы калага барып келеди. Компьютерге сенип, аьлиги окувшылардынъ коьбиси китаб береген билимди де алып болмайдылар.

3.

Школада каникуллар басланса, атам ман язгы яйлакка койлар бакпага кетемен. Коьп зат эсимде калган. Боьтен де, юлдызлар. Кешелерде юн тонга оранып, тавдынъ уьстинде ятамыз. Коьктеги мынълаган юлдызлар йылтырап. бири-бири мен соьйлегендей боладылар, мага да карап аладылар. Кайдай олар ярасык! Уьйклаганша мен олардан коьзлеримди айырмайман. Неше шаирлер олардынъ сылувллыгын мактап ятлавлар язганлар, суьйгенлерине увыслап юлдызларды савгалаганлар.

Мен бала шактан авылда, тавда, коькте ушып юрген кусларда, козыдынъ конъыравлы сесиндей таза сувлы шокрыакта, давласып аккан уьйкен йылгада, кардынъ астыннан шыккан биринши язлык шешекейи шаьбденде, йыр суьетаган, тойларда шанъ шыгарып бийийтаган, ислеп те болатаган кыйыншы халкта коьп поэзия белгилерин табатаган эдим. Ол йылларда авыл тойлары халктынъ оьзининъ тарих аьдетлери мен этилетаган эди. Баьри де катнасады, баьри де бийийди, йырлайды, баьри де куванады. Аьли калаларда, авылдарда бирдей кийим, бирдей той, бирдей соьзлер. Халкты юбантатаган йыравшылар баьри тойларда да бирдей йырлар йырлап турадылар. Бир баскалык та, бир халк аьдети де йок. Аьне соьйтип кийимге, аска тойсак та. юрегимизди ярлы этемиз. Шынты куванышка ер калмайды. Оннан сонъ ана тил де балага неше заманнынъ ишин ярып оьткен халктынъ соьз байлыгын береді. Мысалы, айтувлар. Олардынъ маьнеси халк акылын, маслагатын, не сулыбын такпаклап саклай-

ды. Бурынгы баьтир, ойын эм бесик йырлары. эртегилери бизим халклардынъ шаирлик усталыгын аян коьреетедилер. Бала шактан оьз тилин билмеген аьдемге языгым иийиди. Кайдай байлыктан ол шетте калган! Ол табияттынъ оьркенсиз оьскен тереги. Сога коьре де айтаман, шынты шаирдинъ йолы ана тилден, халкынынъ аьдетлериннен басланады.

4.

Оныншы классты битпеге караганда, Москвадагы Адабият институтына ятлавларымды (оьзим маьнесин коьширип) йибердим. Яратувшылык базласты оьтермен деп те ойламаган эдим. Ама институттан куванышлы хабар алганда, тоьбем коькке етти. Энди мен август айда экзаменлер бермеге деп бараякпан. Институттынъ явабында бир аьл белгиленген эди: эки йыллык ис стажы керек деп. Мага, окувшыга стаж кайдан келсин? Комиссиядан сосы маьселеди ясырдым.

Мен узак тав районда оьскен кеде. Махачкалады эки кере юьргемен. Ама школады биткен сонъ йигерленип Москвага йол алдым. Аьлиге дейим эсимде, элимиздинъ бас каласы мага кайдай уьйкен эм сылув болып коьрингени. Сол куьннен алып Москва мага аьлиге дейим биринши суьйимдей аьзиз болган. Калалар да аьдемлердей, биреве келиседи, биреве келиспейди. Москва мага келиседи: онда меним наьсипли яслыгым оьткен, оьзим яратып сайлаган институттан коьп билим алгаман, коьнъилиме. яшавыма келисли коьп дослар тапкаман. Москвадынъ орыны меним бактымда бек бийик.

Мине Адабият институты. Комиссия бизди, экзаменлер береектен алдын, бирерлеп хабарласувга шақырады. Шеретим еткенде мен де кабинетке кирдим. Фаилиямды окыганлай, ректор Пименов Владимир Федорович меннен аьжепси- нип сорады:

- Сен не уьшин келдинъ, сенде эки йыллык стаж йок, биз онынъ акында баьри- не де язгамыз?

Юрегим телезип уьндемеймен, сондай да сенеман комиссиядынъ танълыгына, кайдай узактан келген деп, солай да окымага суьеди деп, белки, аярлар мени. Эм бирден ректорга мен уьшин явап берген сес эситемен:

- Владимир Федорович, мен бу ястынъ адабият базласына йиберген ятлавларын окыгаман. Оьзимнинъ семинарыма алайым, шаирлик талабы онда сезиледи, Адабият институты ога бек пайдалы болаяк. Оннан сонъ Кавказда ясларды куллык пан шыныктырадылар, олардынъ стажы эки йылдан коьпке артык.

Ректор разы болмай соьйледи:

- Экзаменлерди беске берсе, туьсер. Бермесе, уьйине кайтар.

Оьзек те, мен бек шалыстым институтка туьспеге, экзаменлерди кертилей де беске бердим.

Мен уьшин якласкан окытувшы Александр Михайлов эди. Ол поэзия семинарынынъ етекшиси экен, сога коьре де базласка йиберилген ятлавларды эртеректен карал шыккан. Калай болса да, бактым мага уьйкен савга этти - Александр Михайловты яшав йолыма салып. Билимли, акыллы окытувшы оьзине берилген яс шаирлердинъ талабына, яшавына бек яваплы карай эди. Неше кере ол мага кыйынлыкта кол созган. Солай ок орыс тилин окытатаган эки хатын: Лития Григорьевна эм Нина Васильевна эсимде йылы сезимлер мен калганлар. Бизим куьпте туьрли миллет яслар окый эдилер, баьри де узактан келгенлер. Орыс

тили биринши дерислер болып ѳтеди. Дериске Лития Григорьевна эм Нина Васильевна уйкен термоска шай куйып эм бутербродлар ясап аькеледилер. Бас деп ясларды ашатадылар, сонъ деристи ѳткередилер. Буьгуьн ондай затка бирев де ынанмаьк. Ушынын айтканда, студентлер эртен институтка алгасап, шай да ишпей кетедилер. Оларды ойлаяк аналары айлак узакта. Сога коьре окытувшы хатынлардынъ аьдемшилиги эсимизде калды. Сондай эл, сондай институт бар эди.

5.

Адабият институтындагы окытувшылар ѳз дерислерин бек билимли эм бек йигерли юритетаган эдилер. Боьтен де Александр Алексеевич Михайловтынъ семинарлары аьжейип кепте ѳтеди. Миллет шаирлери ятлавларын ѳзлери орысшага коьширип семинарга тешкеруьв исине аькеледилер. Сыдыра бойынша коьширилген ятлавда рифма да, соьз анъы да калмайды, болса да шаирди бирев де аямайды. Семинар алдында катерсиз бир соров салынады: студенттинъ шаир талабы барма яде йокпа? Явапты оны ман окыйтаган йолдаслары айтпага кереклер. Михайлов болса уьндемей тыньлап турады. Яслар соьзге кызып темадан эрек кетселер, етекши оларды акырын кайтарып аькеледи, босына бир соьз де соьйлемейди, боьлмейди. Керек болса ызында ѳз ойын айтады. Эгер яс шаир ѳз йолын таслап, атаклыларды эриклеп турса, Михайлов ондай затты тез сезеди эм катерсиз дурыс баа береді. Мени мен сондай бир ис болды. Институттынъ биринши курсында мен алдынгыдай болып ѳз ойларым ман, ѳз сезимлерим мен язатаган дим. Экинши курста эстрада шаирлерин эриклеп басладым. Оларга усагып язаман, олардай тез атаклы болмага суьйген боларман. Бир куьн семинарда меним ятлавларымды тешкерип басладылар. Бирев мактайды, бирев яратпайды, бирев уьндемейди. Коьп соьйледилер, болса да мени ѳпкелетпес уьшин ойларын юмсап айтадылар. Энъ ызында Михайлов турды. Бек каты кепте ол меним ятлавларымды тилим-тилим этип кесе эди. «Баскаларды эриклейсинъ, ѳз сокпагыньнан тайгансынъ, таза тав сувындай ѳьнеринъди муткансынъ...» -- деген соьзлер мен суьйикли окытувшым мени тоьбелегендей этти. Семинардан кайтип шыкканымды билмеймен, тек кар явып турган Москвадынъ орамлары ман коьп юрдим, общежитиеге кеш келдим. Саьнеге киргенлей, вахтер хатын алгасап билдирди: «Бир неше кере Михайлов тел сокты, сени сорайды. Келсе ок та айтарсынъ деди». Мен телефон ман байланыстым. «ѳз сокпагыньа туьс. Сенинъ талабынь сага болаяк», -- деди. Онынъ маслагаты дурыс экенин ѳзим де анъладым.

Дипломды мен институтты кутарып турганда беске якладым. Аьлиге дейим де Адабият отаныма разылыгымды билдиремен. Нешагы билим алдым, элимиздинъ неше туьрли ерлериннен, баска ѳкиметлерден келген яслар ман досластым, олардынъ тарихи мен, неше туьрли аьдетлери мен, маданият байлыгы ман таныстым, меним географиям бес йыл ишинде бек ѳсти, оннан сонъ кайдай талаплы окытувшыларды бизге институт берди, олардынъ билими мен мага да ѳспеге тыныш болды».

Аьли Магомед Ахмедовтынъ ызгы йылларда язган ятлавларыннан бир нешевлерин эсинъызге саламыз. Кай бирлерин сиз окыгансыз. Магомед ашык юрекли аьдем эди. Куванышы да, кайгысы да, ойлары да соьзлеринде. Элимиздинъ бузылып -- туьзилип турганына да бек кыйланды.

ЮРЕГИМ

**«Соравым бар, Кудайым,
Кыйнай мени ойларым.
Неге сокыр юректи
Коьретаган эткенсинь?»**

**Кара бизим яшавды,
Яманлык енъип туры.
Алдарлык пан намартлык
Алган энди коьп сыйлык.**

**Коьргениннен бек коркып
Йылай меним юрегим.
Болмайман эш токтатып
Коьз ясларын каьриптинъ». -**

**Дедим мунълы сесим мен,
Оьрге карап сеним мен.
Эм Коьк берди явабын,
Кыска соьз бен маьнесин:**

**«Неше мынълаган йыллар
Аьдемлер мени кыйнай.
Беремен коьп байлыклар,
Тек тоймайды инсанлар.**

**Сен, шаир, яз, алгаса,
Коьзли юрек тез тыма!»**

КАБЫР ТОББЕ

**Оьлди аьдем. Коьмилди.
Кабырынынъ уьстинде
Балшыктан тоьбе оьсти,
Уьй басындай сезилди.**

**Бийик коькке сол заман
Теньлери карап айткан:
«Соьнди достынъ юлдызы,
Калды кайгылы ызы».**

**Эм сол кабыр шетине
Малиеклер келдилер.**

**«Тавдан бийик» тоьбеге
Сыйлы салам бердилер.**

**«Ийги эди, куьнализ,
Еннет ога бир шексиз», -
Деп ушты малиеклер,
Ойга калды аьдемлер:**

**«Аьше неге тириди
Мактамаймыз оьлгенше?
Яманлардан аьруьвди
Айырмаймыз билсек те...»**

ДОСЛАРЫМ МАН ЯВЛАРЫМ

**Алданувдан суьринип,
Аьйле соьзден туьйилип,
Коьп састым мен яшавда,
Шайтанлык йок басымда.**

**Эш биревин дослардынъ
Шалыспадым сатпага,
Тынълап сесин йырлардынъ
Йол бермедим зыянга.**

**Юрегимди яралап,
Кетти дослар явларга.
Ялгызлык пан коралап
Калдырдылар сынавга.**

**Эки тилли аьдемлер
Кимге сыйлык бергенлер?
Саткыштан дос болмайды,
Явлар энди анълайды.**

ЭРКИН ЕЛ

**Мен де энди алгасап
Атлылар ман бараман.
Юлдызлар да яркырап
Ярык бере, шабаман.**

**Алдыда - акланган сый,
Артта боьрилер улый,
Бийикте йол алынган,
Тоьменде йол салынган.**

Эркин ел де ойын ман
Ийтей мени алдыга.
Собйтип шыккан бактым ман
Мен разыман Аллага.

МЕНИМ СОБЗЛЕРИМ

Мен яшайман коьптен бери калада,
Тас уйлер мен темир коьлик касында,
Ят аьдемдей шав-шув хабар тыньлайман,
Тек собзлерин эш кулланып болмайман.

Кайдай каты, кайдай авыр ол собзлер,
Баланъа оны куллансанъ, оьпкелер,
Досынъа айтсанъ, дослык та боьлинер.
Мен билемен баска куьнлер эм собзлер.

Бала шакта уйкен тоьрдинъ уьстинде
Баьри аьел кешки аска келгенде,
Ата-ана эм балалар хабарды
Кайдай таза, танъ собзлер мен курады.

Кайтарман тезден авылга, уьйнме,
Келермен сагынып бизим эсикке,
Эм шыгарлар алдыма топарласып
Уьйде калган йылы собзлер завкланып.

* * *

Эситиле тагы да
Атыс-согыс аьр ерде.
Не зат етпей аьдемге?
Ойланады кудай да.

Оьле яслар, балалар
Аналарын калдырып,
Кайгы отта яндырып.
Кайда етекши баслар?

Керек тувыл йигитлик
Оьлтirmeге аьдемди,
Аьр элде болсын бирлик
Яшав берсин куьезлик!

УРЛАДЫЛАР КОЪКТИ ДЕ

**Эрисуьв мен урсысув
Яйылады ян-якка.
Токтамайды таласув
Атакка эм байлыкка.**

**Ерди боълип биткенлер,
«Энди не зат калды» деп
Карайдылар бек тиклеп.
Илинди коъзге динлер.**

**Дин -- коъп халктынъ сеними,
Кыйынлыкта коъмеги,
Кудай бере куватын
Иманлыга мырадын!**

**Огырсызда йок коркув,
Кажынмай ол Алладан.
Ойы онынъ - алдатув,
Безбейди ол таластан.**

**Боъле олар коъкти де,
Косып ога динди де.
«Алла, Алла!» деп айтып,
Сенгенлерди уйклатып.**

**Сабыр биткен кудайда.
Коъкти ярып, ер козгап,
Ош алмага карарлап,
Шыккан экен ол йолга.**

ТУЪНЕГУЪН МЕН ЯШАСАК

**Туънегуъннинъ салкыны
Буьгуън кайтып келерме?
Туънегуъннинъ ямгыры
Буьгуън сама себерме?**

**Туънегуънги Элимиз
Кайдай мактавлы эди.
Туънегуънги куънимиз
Кайдай яркынлы эди.**

**Коъптен бери баъримиз
Туънегуън мен яшаймыз.**

**Аьше буьгуьнги бакты
Солыдыма, не болды?**

**Буьгуьнги элди йойсак,
Буьгуьнги йырды мутсак,
Таньлага не зат алып
Барармыз аьдем болып?**

СОРАВ

**- Не зат калар бизден сонъ? -
Деген сорав оьликте,
Ювык аьдем коьмген сонъ,
Тува аьр бир юректе.**

**Кайтип яшав бурса да,
Аьвликтирип турса да,
Арада сорав келер,
Явапты ол бек куьтер.**

**«Бизден сонъ кайдай яшав
Болар бу дуныяда?» -
Деп мен де салып сорав
Излеймен явап сонда.**

**Эм анълайман бир затты:
Оьз оьмирди оьтпеге,
Сол мырадка етпеге,
Яшайык биз аьр куьнди!**

*** * ***

**Кеткен неше шаирлер
Аз оьмирге оькинип,
Яшавды бек суьйгенлер
Шаир иске бел берип.**

**Мутылган-ав атлары,
Язылган ятлавлары.
Ватаны да, халкы да
Окымайды китабти.**

**Баска йоллар эм ойлар
Бийлей экен юректи.
Алдынгы сый-оьрметти
Таптай экен инсанлар.**

Бирдей тувыл бес бармак.
Неше туурли коьп сокпак,
Салынган халк арада.
Бардыр ер таза ойга...

ЯРАЛАНГАН ЭЛИМНИНЪ

Яраланган элимнинъ
Яраланган увылы,
Аьлсиз-куьнсиз бактымнынъ
Болдым энди каьриби.

Баъри зат та ортада:
Ярлылык, дертлик, куьна.
Бирдей кайгы шегемиз,
Бирдей яшав оьтемиз.

Арада бир ойлаймыз:
Йигерли йол алайык,
Тирев этип барайык,
Эм ярыкка шыгармыз.

ЭЛЕГИЯ

Айтшы, яшав, дурысын,
Кайдай яманлык эттик,
Кимнинъ наьсибин боьлдик,
Эм урладык байлыгын?

Неге калдык бу аьлде,
Адасамыз юргенде?
Кайда бизим кень йоллар,
Биз салаган сокпаклар?

Элимиз де етимдей
Таппайды йол юргендей.
Алдын болса ол бизди
Тербиялап оьстирди.

Басым коьтерип коькке
Бек сенимли карайман.
Эш те келер коьмекке
Деп кайгырып айтаман:

«Эгер берсенъ сен ярык
Табар эдик йолларды,
Кувьп юрек маразды,
Саклар эдик разылык».

Дагестанның Басшысы С. Меликов, РФ язувшылар Союзының председатели В. Иванов эм РД язувшылар Союзының председатели М. Ахмедов, 2021 й.

“Турналар” байрамына келген язувшылар

Тарих эи илми шыгармалары

ЗИНЕЕВА Заида Залимхановна,
тарих илмилерининь кандидаты,
доцент, КЧР-дынъ гуманитар актарув
Институтынынъ етекши илми куллыкшысы

ТОМ «НОГАЙЛАР»: АБЛИГИ ТЮРКОЛОГИЯДА ИЛМИ АКТАРУВ КОБРИМИ

«Ногайлар» деген томнынъ баспаланып шыгувы, яваплы редакторлары З.З. Зинеева, Р.Х. Керейтов, В.В. Трепавлов, коьп томлы «Халклар эи маданиятлар» деген истинъ битирленуьвине шайыт болады. Бу авыр истинъ баспаланувына РАН-нынъ этнология эи антропология Институты куьш салган, Институтка Россиядынъ гуманитар илми фонды эи «Илми» деген издательствосы коьмек эткенлер.

«Халклар эи маданиятлар» деген проект Совет элининъ еринде ерлескен баьри де халклардынъ уьйкен энциклопедиялы байлыгын коьрсеткен. Бу ис 1989 йыл басланган эди. Сол йыл СССР-дынъ илми Академиясынынъ йыйынында «Дуныя халклары. Этнографиялы очерклер» (1954- 1966 йй.) деген серияларды тагы да басламага деп карар алдылар. Янъы сериялар «Халклар эи маданиятлар» деп аталып, СССР халкларынынъ тарихин, этнографиясын суьвретлевден баскалай олардынъ туьрленгенин де, оьскенин де коьрсетпеге суьйген эди. Ушынлайын да, яшав бир еринде токтамайды, дуныя дайым да туьрленип турады. Сога коьре бурынгы аьдетлер мен буьгуьнги яшав, айлакта, СССР-дай туьрли халкларга бай элде, тарих ягыннан дурыс коьрсетилмеге керек эдилер.

«Халклар эи маданиятлар» деген проект 120-дан артык этностынъ тарихин актарып караган. СССР оьзи коьп эллерге боьлинген болса да, онда яшайтаган халклар Россиядан айырылмай эдилер. Оннан сонъ бир затка маьне берилмей болмайды: 120 этностынъ ишинде уьштен бир пайы тюрк халкларынынъ маданият байлыгы эди. Савлай дуныя тарихинде эи маданиятынъ тюрк халкларынынъ косымы коьп болган.

«Халклар эи маданиятлар» деген серияды «Ногайлар» деген монография яппага керек эди. Бу ерде айтып озайык, монографияды аьзирлеген ногай аьлимлери тек оьз миллетине ислеп калмай, савлай серияларды кайтип дурыс

яппага керегин ойлаган. Энъ ызында соьйлеген озган йыйынга баа берип, маъ-несин коьрсетип, сонъ оны ябатаганы белгили. Аьли де солайга усады.

«Ногайлар» деген монография этносун баъри ягыннан да суьвретлегенлей, илмили кепте окувшыды ынандырмага керек эди. Айтпага, халкымыз солай аьлде яшаган, сондай аьдетлер мен тербияланган, сондай ойларды кулланган, биревдинъ де яшавына коьзи кызбаган, баска халклардынъ кийимин киймеген, олардынъ йырын йырламаган, арбасына минмеген, соьз байлыгы да, ери де, малы да халктынъ оьзинде коьп болган. Баскаларга муьсирев этпеген халктынъ яшавы, элбетте, тыныш тувыл, ама миллетлиги аьруьв сакланады. «Ногайлар» деген монографияды аьзирлөөк аьлимлерге коьп сораьларга явап излемеге туьсти. Халктынъ тарихин, бурынгы яшавын коьзгаганлай, аьлиги яшавын да ян-ягыннан тешкерип, коьп туьрленислерди суьвретлеп, баа берип, билим уьстине билим коьсып ислемеге керек болды.

XX–ншы юзйыллыктынъ 80-ншы эм 90-ншы йылларында авыр турыслы, тербиялы эм куллыкшы халктынъ яшавы турленип баслады. Алдын узакта яшайтаган ногайлар маданият куллыкшыларынынъ, белгили язувшылардынъ эм аьлимлердинъ конакка келуьви болмаса, бир бирисин танымай эдилер. XX – ншы юзйыллыктынъ ызында ногайлар бир бирине бек авас болып, кайда турса да катнасып, яшав-аьлин сораьтырып, «Бирлик» деген уьйкен ямагат куьпти туьзип яшадылар. Халк оьзининъ маданият байлыгын сакламага, оьстирмеге суьйген эди: коьп юзйыллык ишинде мутылган биюьвлерди, йырларды, кийимлерди, кол ман ясалган анъ алатларды эскерип, кайтадан яшавга берип уьлгирдилер.

Солайлык пан, аьлимлердинъ, язувшылардынъ, саният, маданият куллыкшыларынынъ куьнле-куьнлик коьсымы халктынъ да ойларын, оьктемлигин уянтты.

Ямагат куьплер де (боьтен де «Бирлик») колларыннан келген исти эттилер: концертлер, фестивальлер, ойынлар озгардылар.

Дагыстаннынъ Ногай районынынъ орталыгы Терекли-Мектебте 1991 йыл 15-16 ноябрь куьнлерде «Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды» деген Савлайсоюзлык илми-практикалы конференция озгарылды. Бу уьйкен исти «Эдиге» деген ногай эпосынынъ 600-йыллыгына багыслаган эдилер.

Йыйылганлардынъ эскеруьвине коьре, сол куьнлерде Терекли-Мектебте ава да бай тарих пен эм халктынъ бай маданияты ман толгандай болып сезиле эди.

Конференцияда коьп ерлерден, мысалы, Москвадан, Санкт-Петербургтан, Алма-Атадан, Каракалпакиядан, Ашхабадтан, Ташкенттен, Бакудан, Крымнан, Уфадан, Махачкаладан, Грозныйдан эм баска ерлерден келген аьлимлер шыгып соьйледилер. Аьлимлердинъ билдируьвине коьре ногай тарихин аьли де тергемеге, янъы программалар бойынша ислемеге болаягын эм илми куллыкшыларды ногай миллеттинъ оьзиннен аьзирлемеге керегин билдирдилер.

Ногайлардынъ тарихине багысланган академиялы ислердинъ арасында айырым белгилемеге болады Россиядынъ тарих тюркологы, РАН-нынъ член-корреспонденти В.В. Трепавловтынъ монографияларын. Ногай халктынъ бурын-

гы яшавын актарувда илми тарихининъ докторы В.В. Трепавловтынъ кыйыны бек уйкен. Мысалы «История Ногайской Орды», «Посольская книга по связям России с Ногайской Ордой (1551-1561гг.)», «Орда самовольная. Кочевая империя ногаев XV-XVII вв.», солай ок илми макалалардан туъзилген китаб «Мамай». Бу китабтинъ В.В. Трепавлов редакторы болган. Оьзининъ китаблерине кирген тарихли билимлерди В.В. Трепавлов айлак та тешкерип кулланган, бурынгы оькиметлик яшав берген билимлерди сонъгы илми анълавлар ман тенълестирген.

Сол Поволжьединъ эм Сырт Кавказдынъ кай бир республикаларында, ногайлар яшайтаган ерлеринде, белгили аьлимлер А.И. Сикалиев, Р.Х. Керейтов, В.М.Викторин эм баскалар илми актарув ислерин юриткенлер. Олардынъ куллыгы ногайлардынъ тарихин эм маданиятын ювык ерден де карамага амал берген, олай демек, халк ишиннен.

Россияда уйкен туърленислер басланганда, мен Дагыстан институтынынъ тарихли факультетин битирип, оьзимди ногай этносынынъ тарихине эм маданиятына багысламага суьйдим. Ярысты оьтип, Карашай-Шеркеш гуманитар актарувынинъ институтында ислеп басладым. Меним борышыма коьре, ногай халктынъ тарихин ян-ягыннан тергеп карамага, бурынгы заманнан алып аьлиги куьнлерге дейим актармага, Россиялы тарихте ногайлардынъ орынын анълав эди. Бара-бара меним билимлерим де, сораваарым да коьбейдилер. Мен ногай этностынъ Сырт-Кавказдагы баска халклар ман бирге уйысып яшаганын, кайдай орынды тутканын билмеге суьйдим. Меним коьмекшилерим – архив материаллары эм тарихли китаблер.

2001 – нши йыл диссертацияды яклап уьлгирдим, онынъ темасы Каспийдынъ Сырт-Куьнбатар ногайларынынъ 18-нши юзйыллыктынъ биринши кесегинде яшаганы акында. Диссертациядан сонъ да коьп билимлер йыймага, тешкерип карамага туьсти. Соьйтип 3 йыл кеткенин билмей калдым. Ама уьйренгенинъ, билгенинъ ерде калмайды. «Ногайцы» деген томга сосы билимлер баъри де керектилер. Ол уйкен куллыкты мен 2018 йыл декабрь айында анъсыздан мойныма алгаман. Ис булай болды. Сол йыл мен Россиядынъ Ленин атлы оькимет библиотекасына кеткен эдим. Белгили ногай композиторы Залимхан Зинеев акында материал йыймага керек эди. Библиотекада мен бир ерде де баспаланмаган музыкалы макалалар таптым. Мен оларды илми йолдасларыма коьрсеттим, биз ойладык, бу материалды аьне-мине шыгаяк «Ногайлар» деген томнынъ ишине, музыка боьлигин ясап, салмага керек деп. Томнынъ редакторы А.А.Ярлыкапов эди. Оны таппай РАН-нынъ этнология Институтына тел соктык. Ювык арада бизди директор ман яваплы секретарь шақырдылар. Олардынъ соьзиннен «Ногайлар» деген том шыкпаягын билдик. Себеби: томга кирген материаллар аз экен. Соьйлей келе мага айттылар, томды кайтадан туьзип бажараяк болсанъ, шыгарувга акша алув уьшин янъыдан заявка язбага керек дедилер, олай демек, янъыдан грант алув керек. Мага ойланмага туьсти. Куллык бек коьп.

Илми исине урынганша, коьп туьзилис ислерин аз заман ишинде кутармага, олай демек, китабтынъ боьликлерин язаяк авторларды белгилеп, олардан ко-

манда курып, грант алууга тилек этип уьлгирмеге керек эди. Гранттын тилеги бек бажарымлы эм сулышы болмага керегин анылаттылар. Мени мен косылып С.В. Телепня, Б.Б. Карданова – Карасова, Ю.И. Каракаев эм ИЭА РАН-нын баспалав боьлигинин куллыкшысы Е.А. Юрина белсенли аьлде иследик. Уьш юма ишинде тилегимиз аьзир болды. Сосы кагыт «Ногайлар» деген проектти аман калдырганлай, келеектеги йылларда да ногайлардын тарих, маданият сораваьрын шешуьвде йол ашаяк эди. «Ногайларга коьп зат керек тувыл», -- деп бирев де айтпаяк.

Оннан сонь тагы бир сорава шыкты. Проекттин етекшиси ИЭА РАН-нын илми куллыкшысы болмага керек экен. «Ким болса да бизге яны авырыган аьдем табыларма? Коьмек этпесе, не болар?» -- деп кыйналдым. Этнография эм антропология Институтынын аьдемлери мен маслагатластым, олар «Вадим Винцерович Трепавлов пан соьйлөп кара. Ондай болып ногайлардын тарихин билетаган аьлим йоктыр», -- дедилер мага. Мен йигерленип В.В.Трепавловка хат яздым, «Ногайлар» деген китаб бизим халкка бек керегин анылаттым. Сонь биз коьристик, аьлимнин баьри де сораваьрына явап берип, бирге ислеекке разылык алдым. Юрегимнен уьйкен авыр юк тайгандай болып, парахатландым. Неге десе В.В. Трепавловтын абырайы, бажарымлыгы, билими бизим иске йол ашаяк. Солай да болды. «Халклар эм маданиятлар» деген проекттин бас редакторы академик В.А. Тишков эди. Оны ман йолыгысув кыйын болаягын мен анылайман. 2015-нши йылдагы «Ногайлар» деген проектти академик оьзи япкан. 2002-нши йыл «Халклар эм маданиятлар» деген сериядын «Дагестаннын халклары» деп аталган томында ногайлар акында 15 табакка ювык материал берилген. В.А. Тишков эндиги соны эске алады. А мен болсам айырым том уьшин бек яныклы кепте тилеймен, себеплерин анылатаман, В.В. Трепавлов бизим етекшимиз экенин де айтаман. Академик коьп ойланып турмады, Трепавловка тел сокты, мен айткан соьзлерди оннан сорады. Онын разы экенин билип, В.А. Тишков та разы болды.

2019-ншы йыл июнь айында сынаваьлы явап беруьвши (РФФИ) комиссиядан «Ногайлар» деген томды баспаламага разылык келди. Бу уьйкен еньюьв эди. Коьп айлар, куьнлер ислегенимиз босына кетпеди. Экспертлер бизим исимизди бек куьшли тешкерип, актарып караганы олардын явабыннан коьрине эди. Биз оларга ак юректен разы эдик.

Китабты шыгарувга деп берилген грант колымыздагы исти ийги этип баспалава йол ашты. Ама заман тар эди, алгасамага туьсти.

Энь басында авторлардын кай бирлери оьзлерине берилген борышты тыныш куллыктай коьрип, яваплык сезбедилер, баска биревлери оьзлерин бек талаплы деп санадылар. Сога коьре, кеткенлер болды. Калай да, артында ислемеге суьбетаган яваплы аьлимлер калдылар. Олар тек аьзир ислерге таянып калмай, янгы билимлерди, янгы йосыкларды кулландылар эм маданияттын кай бир яклары бир де каралмаган болып шыкты. Мысалы, бир миллеттин аьдемлери туьрли регионларда тувып, оьсип, картайып, балаларынын балаларын да коьрип яшаса, бир-бириннен баскалыгы бар аьдетлерди кулланмай

болмайдылар. Ама бу сораулар да ярты каралган. Сосы кемшиликлерди тайдыруу ушин коьп сынаулар этпеге, ногайлар арасында коьп юрмеге керек эди. «Юрген йол алар» дегенлей, кыйын болса да куллыгымыз, илми исининь сулыбын, билим байлыгын оьстирип турды.

2019 йылдын сентябрь айында «Ногайлар» деген том тагы да бир тергевлерден оьтпеге керек эди. Тергевшилер: **Османов Ахмед Ибрагимович** (1935 - 2020) – тарих илмилерининь докторы, Россиядын илми Академиясынын член-корреспонденти. **Арутюнов Сергей Александрович** (1932-2023) – этнограф, археолог, тарих илмилерининь докторы, СССР эм Россия илми Академияларынын член-корреспонденти, МГУ-дын профессоры.

Сергей Александрович оьзининь рецензиясында «Ногайлар» деген томды бир ягыннан мактап, баскалай ягыннан терислерин коьрсетип уьлгирген эди. Онын билдируувине коьре бу уьйкен истинь кай бир боьликлеринде коьп соьзлер эм ойлар кулланылганлар, олардын коьплиги материалдын маьнесин аныламага быршав береди. «Совет элининь тербия куллыгы да себеп болгандыр. Мен ол заманлар керек тувьл деп айтпайман, кене де патриотизм куьшли болганга да, совет халкынын соьз байлыгы, аьдетлери, йырлары аьруув сакланганлар», дейди уьйкен абырайлы аьлим Арутюнов.

Уьйкен куллык, элбетте, коьп куьшти алады. Ама бу китаб бизди, аьлимлерди, бирлесип ислемерге, сорауларымызга явауларды кайдан да излеп уьйреткенге, биз, авторлар, коркпай, шекленмей куллык этип, алдыга юре бердик. Академик оьзи де эринмей коьмек этеди. Коьп туьрли институтлардан оьзимизге керек аьлимлерди таппага, бирге сорауларды шешпеге туьседи. Ол аьлимлер аьриси аьр туьрли Институтлардан, айтпага: этнологлар, археологлар. Москва, Санкт – Петербург, Краснодар, Астрахань, Баку, Минск, Махачкала, Черкесск, Нальчик, Ростов калаларда ерлескен Институтлардын архивлерин актартып шыкпага туьсти. Солай ок Ногай районнын тарихли –краевед музейи де коьмек берди. Оннан сонь бизге ногайлардын бурынгы эм 15-20-ншы юзйыллыктардын ишинде яшаганлардын, уьй алатларынын, кийген кийимлеринин, термелеринин, савьт яракларынын, асларынын кайдай болганын коьрсетпеге керек эди. Суьврет болса суьврет, болмаса колдан ясалганларын таппага туьсти. Баска эллерден кыдырып келгенлер ногай миллетинь яныннан кызыксынмай озбаганлар. Олар язган, сонь шыгарган китаблер бек пайдалы эди. Туьрли калаларда ерлескен музейлер де, оьз архивлери бар аьдемлер де ярдам эттилер. Тамгаларга (автор – Р.Х. Керейтов) багысланган боьлик ногайлардын ишки туьзилесин, олай демек, халктын генеологиясын коьрсете эди. Ногайлар мал отлагына болып, бир ерден бир ерге коьшкенлер, неше халктардын янында да яшаганлар, нешевлер мен согысканлар. Бир халктын ишиндеги неше туьрли миллет артында ногай болып калган. Ногайдын тарихи акында коьп аьлимлер: орыслар да, баска миллетлер де эм ногайлар оьзлери де язганлар.

Багыслав йосыгы «XVIII-ши юзйыллыктын басына дейим» деген боьликте ногай ямагатларынын исин администрация туьзилеси мен юриткенлери акында айтылады. Б.Кочекаевтинь пристаулар куллыгы бойынша язган илми

иси эм А.Т. Джумагуловадынъ «Маслагат судлары» деген китаби ерли халклар арасында оькиметтинъ басшылавы калай оьткенин анылатадылар.

«Хозяйство эм экономика куллыгы» деген боьликте ногайлардынъ яшав бойынша этип келеген ислери тешкериледи. Айтпага, малшылык, эгиншилик, сатув-алув, балык ыслав, анышылав эм сондай баска ислер. Солай ок, бу боьликте халктынъ туьрли ремесленный талаплары ман каьр шегуьви, маданиятын байытувы суьвретенеди. Хатынлар не заманда да яшаган уьйин, колла-рыннан келген шаклы ыспайламага шалысканлар. Уьй тувыл, термединъ ишин де коьз куванткан кийгизлер мен, тоьсек уьйилетаган ярасыклы темир сандык пан, кишкей туяклы агаш сыпыра ман толтырганлар. Касыклар ман агаш аякларды да аьлемет ярасыклы этип лак пан бояганлар. Баьри зат та кол ман этилгенге, аьдемлер эринмегенлер, кене де кайдан да коьрим алмага шалысканлар. Бу боьлик уьстинде З.З. Зинеева, О.И. Казакбиева, Ф.Ю. Канокова-Карасова, Р.Х. Керейтов, М.М.Манкаев ислегенлер. Алдын халкта кайдай коьлик болган, неден ясалган, кайтип туьрленген заманга коьре. Бу билимлерди С.В. Телепень билдиреди. Ол аттынъ иерин де, ювенин де, камытын да айтпага мутпайды. «Коьлик не заманда да яшавга бек керек зат», -- деп белгилейди С.В. Телепень.

Ф.Ю. Канокова «кийим» деген боьликте эркек эм хатын кийим мен бирге олардынъ кайдай кумаштан этилгенин, кайтип тигилгенин, неше яслык аьдемге, кайсы ерде, кайдагы себепке ондай кийим кийилгенин язган экен. Солай ок аьлим хатын савыт яракты да суьвретлеп коьрсеткен. Мысалы окты, кынжалды, кылышты. Кайдай материалдан олар ясалган, кайсы аьдетлер мен кулланылганлар.

Ас акында боьликти З.З. Зинеева эм С.В. Телепень язганлар. Кайдай асты ногайлар суьйип ашаганлар, кайтип оны аьзирлегенлер. Азыкты коьп заманга кайтип сакламага керегин де айтканлар. Яшав туьрленеди, сога коьре ас та, оны аьзирлев йосыклары да туьрленмей калмайдылар. Болса да, тарих насибине, кай бир аслар баьри ногайларда да, бир-бириннен олар узак яшасалар да, туьрленмей сакланганлар.

«Аьел эм онынъ яшав йосыклары». Бу боьликти С.Ш. Гаджиева, Р.Х. керейтов аьзирлегенлер. Туьрли заманлар, туьрли аьдетлерди тувдыратаган болса да, бурыннан келетаган кай бир аьдетлер де оьз орынларын берк ыслап, аьруьв сакланадылар. Боьтен де ногай халкта. Ама кай бир аьдетлер неге ди йойылдылар. Айтпага, аталык эм аданаслык тутув. Аьруьв аьдет эди. Оьз аданасынъа тез оьпкелемеге боласынъ, ама тутылган аданас пан халк оьзин шыдамлы эм акыллы кепте юриткен. Кыйнлыкта да олар бир-бирине тез кол япканлар.

«Ногай аьдетлери». Бу боьликти Б.Б. Карданова-Карасова язган. Аьдем тувганнан алып оьлгеншеге дейим коьп аьдетлер мен байланыслы. Бесикке салынувы, биринши адымлары баладынъ, окып баслаганы, ислегени, уьйленгени. Той аьдетлерин Б.Б. Карданова толы кепте язган. Оьз балаларын оьстируьв, яшав йолына салув, энъ ызында аьдемнинъ аргы дуныяга кетуьви. Бу ерде де аьдетлер коьп. Олар баьри халкта да аьруьв сакланганлар.

«Халктынъ авызлама соьз байлыгы» (автор - Б.Б. Карданова-Карасова) деген боьликти аьлим хатын эки кесекке боьлип, тешкермеге суьйди: эртегисиз проза эм эртегили проза. Эртегисиз проза – ол легендалар, тарих пен баьтирлердинъ байланыслы маьнесин коьрсетеди.

Эртегили проза ойланып шыгарылган зат, онда аьдем де, йин де, айван да бас орынды тутпага боладылар.

Халктынъ акылын корсететаган айтувлар да, такпаклар да оьз алдына бир куьп.

Солай ок баьтирлер акында эпос йырлары да каралган. Дин мен байланыслы боьликти де Б.Б. Карданова-Карасова аьзирлеген. Ногайлар исламга Сырт-Кавказдынъ коьп халкларыннан алдын келгенлер. Ол зат Алтын Орда оькимети мен байланыслы болган. Онынъ бас эмири Эдиге ислам динине таянган. Исламнан алдын ногай халк тенгриге ынанган. Тенгри мен байланыслы айтувлар аьли де сакланганлар. Ислам диннинъ баьри де аьдетлерин ногайлар толысынша юритедилер.

Б.Б. Карданова-Карасова дин боьликти кайсы ягыннан да тешкерип, ногайлардынъ яшавына, ойларына динлер кайдай косым эткенин, кайдай аьдетлер бергенин язады.

Солай ок «Авызлама анъ аьдетлери», «Халк биювлери, ойынлары, куьш пен сынаслары деген боьликлер де каралганлар коьп эс берилип эм коьп билимлер кулланылып. Бу айтылган боьликлерди Б.Б. Карданова-Карасова эм З.З. Зинеева аьзирлегенлер.

«Халк билимлери» деген боьликти М.Р.Заргишиев аьзирлеген. Кайтип ногай халк яшавында, азбарында оьлшеген, шеккен, куйган, санаган ислерди эткен эди.

«Медицина эм ветеринария» деген боьликте ногайлардынъ савлык саклавада, эмлевде кулланатаган билимлери акында айтылады. Соьйтип халк балаларын эм малын мараздан акалган. Бу боьликти З.З. Зинеева, Р.Х. Керейтов, С.В. Телепень аьзирлегенлер.

«Миллет маданияты» деген боьликте ногай халктынъ маданият байлыгы кайтип йыйылганын, оьскенин коьрсеткенлер. Мунда Ю.И. Каракаевтинъ эм Э.И. Каракаевадынъ ногай тилине эткен лингвистика тешкеруьви салынган. Бу тешкеруьв тилдинъ фонетикасы, морфологиясы, синтаксиси эм диалект туьрленислери кайдай аьлде экенин коьрсетеди.

«Билим» боьлигин ашканша Карамзин ногайлар акында не деп айтканын эсинъизге салайым. Карамзин бизим халкты Ногай Ордадан алып билимге бек ымтылганлар деген. Билим беретаган мектеблер заман ман бирге туьрленип турганлар: дин мен байланыслы медреселер окув мектеблерине айланып, ясларга билим беруьв уьшин туьрк-араб тиллерин орыс тилге, сонъында ногай тилге де коьширгенлер. Бу боьликти аьзирлеген авторлар З.З. Зинеева, С.В. Самовтор, С.В. Телепень. Совет оькиметининъ халкка билим беруьвде коьп куьш салганын белгилеп, кемшиликлерди де коьрсеткенлер.

«Миллет адабиятынынъ» боьлиги А.И.-М. Сикалиевтинъ ортаюьзйыллык ногай шаирлерининъ ислерин тешкеруьвиннен басланады. Аьлимнинъ коьмеги мен ногай окувшылар Шал-Кийиздинъ, Асан Кайгылыдынъ, Кастувганнынъ, Досманбет Азавлыдынъ эм баскалардынъ атларын эситип, олардынъ дастанлары ман танысканлар. Сонъ З.З. Зинеевадынъ, Ю.И. Каракаевтинъ та-

лаплы тешкеруувлери мен XX – XXI –нши юзйыллыктарда тувган ногой мил-лет адабиятын халкка коьринеди.

Боьликтинь сонъында анъ эм театр саниятына илми маьне берилген. Бу исти Б.Б. Карданова-Карасова юриткен.

Монографиядынъ энъ ызында «Ногайлар Россияда эм баска ерлерде. Саны эм демография аьллери» деген боьлик ерлескен. Оны В.В. Степанов язган. Ол 2020/2021 йылларда халктынъ санын язувда оьткерилген исте ортакласкан. В.В. Степановтынъ коьмеги мен ногойлардынъ кайсы элдинъ кайсы еринде ер-лескенин, санын, нешагы тувган, нешагы оьлген деген санлары, 2015 йылга дейим нешагы ногойлар ана тилин биледилер эм баскалай коьп билимлер, бар.

«Ногайлар» деген томга В.В. Степанов аьзирлеген авторлы карта кирген. Картадынъ аты «Ногайлар Россия Федерациясында». Ногай халктынъ яша-выннан оьтетаган эш бир сораь шетте калмады, баьри зат та тешкерилип, та-былып, ерли-ерине келдилер.

«Халктар эм маданиятлар» сериясынынъ бас редакторы, академик, тарих илмилерининъ докторы, ИЭА РАН-нынъ илми етекшиси В.А. Тишков айткан-лай: бу китаб ногой халкынынъ тарихи эм маданияты бойынша энциклопеди-яга айланган.

Солай ок, Россиядынъ белгили аьлимлери Н.Н.Великая, Л.С. Гатагова, Ю.Ю. Клычников оьз ойларын язганлар.

Поэзия эл проза

Дагыстаннын халк язувшысы Бийке Кулунчакова «Россия – бактым меним» деген поэмасында 1990-ншы йылларда СССР деген уйкен Аталыгымызда юрген туурленислерди суувретлейди. Сол туурленислер Совет элин социализмнен капитализмге коышirmeге керек эди. Ама ондай курылыс калай болатаганын билмеген етекшилер халктын кыйыны ман туузилген дережели оыкметти тез буздылар. Бу иске катыспага суыйген ят эллер оыз мырадына еттилер, олар енъуывши болды, а Россия 14 Республикасын йойып, СССР уыйинде ялгыз калды... Оызек те, яшавда ким де алданмага болады, ама оыкметтинъ алданганы айлак кыйын. Сосы авыр тема поэмадынъ ишине салынган эди.

2025 йылдын курал айында (май айы) Москвада оыткен «Гипертекст» деген адабият базласувында Бийке Кулунчаковадынъ «Россия – бактым меним» деген поэмасы енъуывши болган. Поэмады орысшага Марина Ахмедова коыширген. Сценага 26-ншы майда автор ман коыширууыши бирге шыкканлар. Базласты «Литературная газета» уйгынлаган. Экинши куын поэмадынъ ногоай хатынлар акында язылган боылигин сосы газета автордынъ сууврети мен берген.

БИЙКЕ КУЛУНЧАКОВА,
Дагыстан халк язувшысы

РОССИЯ – БАКТЫМ МЕНИМ

Кудай бизден сорайма,
Бакты ал деп айтарма:
«Кайсы элге барасынъ,
Кайсы уыйде тувасынъ?»

Ер юзине энгенде
Кайдай савга берейим?
Наъсип тапсанъ оынерде
Алтын коллар ясайым.

Йырламага бек суыйсенъ
Конъыравлы сес сага,
Ойламага бек суыйсенъ
Акылдан болсын пайда.

Атыс-согыс бер десенъ
Сондай элди аларсынъ.
Парахатлык сен куътсенъ
Тынык ерде туварсынъ.

Кулланып сен бажарсанъ
Патша этип салайым.
Акша керек деп айтсанъ
Уйкен банк та табайым...»

Кудай соьйтип аьвлетин
Туваякта сораса,
Коьп кыйынлык яшавда
Бузбас эди наьсибин.

Мен билип ше бактымыз
Биз суыйгендей болмайды.
Неше аьруьв ойымыз
Мырадына толмайды.

Алла берген оьнерлер
Оьрленмеге ер керек.
Куванмага юреклер
Элинъ болсын бир дирек.

Биревге эл – Франция,
Баскага ол – Англия.
Оьсе бала Китайда
Яде болса Иранда.

Бирев яшай кумлакта
Янып-куыйип иссиде,
Баска болса тувады
Агашлыктынъ ишинде.

Ондай ердинъ аьвлети
Наьсип тувыл оьтпекти
Эркин уйде коьрмейди,
Ийги яшав билмейди.

Ер юзинде бар эллер
Номай яшав кураган,
Закон бас деп айтаган.
Берекетли аьдемлер!

Менде болса ата юрт
Дережели оькимет.
Сондай уьйкен элимиз,
Кыры-шети оьлшемсиз.

Тек не пайда еримиз
Турган бир согыс дала.
Кызыл, ак деген пала
Кырып салды халкымыз.

Буйырмага суьйгенлер
Бизим элди таптылар.
Неше анькав аьдемлер
Душпанлыкта турдылар.

Аданас пан аданас,
Авылдас пан авылдас
Бир бирине явласып
Согыстылар эс сасып.

Согыс озды, сонъ сынав
Келди совет халкына.
Ашлык, мараз азбарда,
Арсыз болды ол яшав.

Эркек тайпа аз калган,
Ислемерге ким шыгар,
Оькиметти кайтадан
Туьзетпеге ким барар?

Эркинликти, тенъликти
Алган экен хатынлар,
Энди олар оьз куьшти
Янъы элге салдылар.

Бир аз байыганларды
Кулаклар деп кырдылар,
Етекшилер оларды
«Намарт халк деп айттылар».

Бес йыллык планлар элди
Кыйнады эм обстирди.
Сабан суьрген оькимет
Куьшленеди, аьлемет...

* * *

Сол оькимет ишинде
Кишкей элим бар меним.
Шанълы, кумлы ерлерде
Ерлескен Ногай шоьлим.

Ювсан кокый данъылда
Мал шашырай отлакта,
Коьринеди алыста
Тувган-оьскен авыл да.

Каралай куьнге куьйген
Шилледен де, елден де,
Малшылык пан каьр шеккен
Кажынмайды истен де,

Аьне соьйтип ногайым
Яшай эди шоьлликте,
Домбыра ман ял алып
Саклай анълар эсинде.

Тек неге ди сол сазлар
Юрек козгай, сызлатып.
Халк тарихин янъыртып
Йылатады бу йырлар.

Еримиз баскаларга
Эрши болып коьрине.
Амма бизден сораса
Оннан сылув йок бизге.

Элге келген кыйынлык
Шоьлден озып кетпеди.
Не коьрди, не коьрмеди,
Шекти халкым азаплык.

Кызып кетип ярлылар
Оьш алдылар байлардан.
Туьнегуьнги ялшылар
Каты болды ажалдан.

Малдай этип сарайда
Сойды олар коьбисин.
Оьктем юрген иесин
Тиз шоьктирип корлыкка.

Алла болса уьндемей
Карайды бу язага.
Коьп сырларды билгендей
Кой деп айтпай инсанга.

Кан тоьгилген ерлерге
Дуньядагы коьп баьле
Ювырады, келеди,
Белки, ийис сезеди.

Собьтип Совет элинде
Энмей турды тынышлык.
Ол аз болса Аталык
Согыс келди кезинде.

Кайдай уьйкен кыйынлык
Туьсти халктынъ басына.
Яслар кетти кайтпаска,
Аьр бир уьйде пашманлык.

Оьлген, соьнген ошаклар,
Дав ман ашлык келгенде,
Ерлестилер оьликте,
Етим болды кардашлар.

Атыс-согыс биткенде,
Кайтаяклар кайтканда,
Ярлы уьйде мен тувдым,
Эки ясты куванттым.

Коьп уьйлерде аьли де
Кайгы-йылав соьнмеген,
Бирем-сирем аьвлет те
Толы казан коьрмеген.

Тек болса да авада
Енъуьв куьши сезиле.
Танънан алып колхозда
Халк урына исине.

Элге ярык тувсын деп,
Байлык халкка келсин деп,
Кобнин суьрип аьдемлер
Арув-талув билмейлер.

Анам меним балларын
Я ызанда, я тоьрде,
Ислей турып тапканын
Эситкенде, коьргенде,

Коркпаганман эш бир де.
Аьрекетлеп яракшыга
Ювыраман кене де,
Аькелмеге ярдамга.

Анам меним темирден
Яде шынты берк тастан
Ясалган деп ойлайман,
Сейир энди боламан.

Ога туьскен кыйынлык
Аьдем тувыл сав куьпти,
Эзип – яншып коьп куьшти,
Таптаяк-ав катерсиз.

Берекетли бай уьйде
Тувып – оьскен болса да,
Суьйген затын алса да,
Нава йогын тез сизди.

Аьр куьн келе конаклар,
Атасындай бай олар.
Заман баска болды деп,
Ярлы оьрге шыкты деп,

Кайгырады атайлар,
Йылап ала хатынлар.
Байлык йойып, корланып,
Яшамага суьймейлер.

Айтув кыйын, ким терис,
Алгым келмей бир якты.
Якламайман акларды,
Аямайман кызылды.

Тек сүемен тарихти
Оъз анълав ман айтпага,
Капамайман юректи
Окувшыга бармага.

Аьдемлердинъ бактысы
Бир маънесиз себептен,
Шаккышылар коьпликтен,
Ойсыз-сойсыз бузылды.

Сегиз яслык кызалак
Тек туьнегуьн бай эди.
Буьгуьн болса ол ярлы
Эм атасыз бир етим.

Ислеменген анасы
Кыйынлыктан бек коркты,
Артын-алдын ойламай
Эрге барды кажынмай.

Уьш аьвлети уьстине
Тагы экев косылды.
Танькылыкты коьргенде
Оьгей ата йок болды.

Дав йылларда агасы
Оьксиз эткен элине
Баьтирлик пен ян берди,
Кайгы салды уьйине.

Кара ойга кымтанып,
Яшавдан тазза безип,
Кыркка толмай энемиз
Кетип калды тоьсексиз.

Согыс йыллар шоьлликте
Яман ашлык басланды.
Шашырады, кор болды
Каьрип халк сол кезикте.

Анамыз уьш бала ман
Онда-мунда ювырды.
Кардашлык йок ашлык пан,
Етим уьйге йол алды.

Айдан озбай кишкейи
Бестен янъы озганы,
Тувмагандай йок болды,
Уыйкен элде ютылды.

Калган эки балады,
Кыйналса да кайтарды.
Оьзинде де аьвлетлер
Дуныяга эндилер.

Тарлыкта, ярлылыкта
Яшаса да суьйинди,
Аьзизлери янында
Татым аьел беркиди.

Даьндуьриктей айланган
Уьй мен колхоз арада,
Тастай хатын атланган
Тек алдыга, алдыга!

* * *

Анам тувыл баскалар да
Аямады савлыгын,
Сылувлыгын, яслыгын,
Карыжлады олар да.

Ногайымнынъ кызлары,
Оьктемсиймен сизге бек!
Ана тилди, аьдетти
Йойытканлар бек сийрек.

Ошаклардынъ йылувы
Оьте сизинъ юректен.
Кыскаяклы кылыгы
Сакланады теристен.

Тербияды, эдапты
Халктан алып барасыз.
Согыс кырган эл санды
Кобейтпеге карайсыз.

Кайдай кыйын заманда,
Яланъашлык ортада,
Кобь балалар таптынъыз,
Неше аьвлет коьмдинъиз.

**«Амазонка бек куышли!»
Деп йырлайды шаирлер.
Билмей олар, каъриплер,
Дуныяда ким куышли.**

**Шоъл кызлардынъ акырлыгы,
Авыр куънде шыдамлыгы,
Эркегине юмсаклыгы
Болар элдинъ сукланувы.**

**Согыс, ашлык коьрдинъиз,
Эш бермей йигитликти.
Дережели эттинъиз
Кайтадан оькиметти.**

**Сосы сизинъ кыйынды,
Азап шеккен йылларды,
Картайганда оьрметлеп,
Баргылар ман белгилеп,**

**Юрген аьким коьп болсын,
Юрек йылувга толсын!
Айтады бизге Коран
«Еннет сизге анадан!»**

**Аталар да парахат
Яшамаган ол йыллар.
Оькиметтен насихат:
Озайык биз душпаннан.**

**Совет элдинъ явлары,
Акырзаман мырады,
Бузылганын куьтеди,
Ялгызлыгын биледи.**

**Сога коьре аталар
Янып – куьйип ызанда,
Кеше – куьндиз куллыкта
Каьр шектилер бакырлар.**

**Наьсип олар коьрмеди,
Яслык завкын сезбеди,
Картайдылар замансыз
Элди алдыга суьйреп.**

Энди буьгуьн наьсипти
Ким кайтарар картларга,
Олар туьзген оькиметти
Аньлап – сыйлап болувга?

Оьрметликтинь орнына
Айыплап та айтпага
Намыс таба нешевлер,
Азап шекпей оьскенлер...

* * *

Ярлылыкта оьссек те
Бала шактынь завклыгын,
Ойын-куьлки заманын
Мутпаганмыз аьли де.

Школа бизге боьтен де,
Исси тие уьйден де,
Ярай эди ол йыллар,
Билим алдык окувдан.

«Кызыл галстук мойнында
Оьктем бара окувшы.
Кишкейлерге етекши,
Коьрим бола оларга.

Аьр куьнде де радио ман,
Уянамыз уьйкен йыр ман.
Элимизди сыйлай эдик,
Анамыздай коьре эдик.

Кайдай аьжейип элде
Оьсемиз биз куванып.
Ригадан Сахалинге
Яйылган созылып.

Китаплерден билемиз
Берекетли элимиз.
Не зат бар, не зат йок
Сондай да бай еримиз.

Институтка туьскенди,
Аьр бир кала куьтеди,
Баласындай суьеди.
Кеспи алып ислесек,

Болар эдик наьсипли,
Авылга да коьримли.
Ах сени, тез оьссек ше
Берер эдик коьп пайда!...»

Ол йылларда коьбиси
Ойлай эди беруьвди.
Аьли болса оьзиньди,
Билесинь тек алуьвды.

Мырад баска болганга
Неше кала салынды,
Неше завод, фабрика
Аьр бир ерде ясалды.

БАМ ман целина да
Комсомолдынь колыннан,
Юрегининь отыннан,
Эртегидей куралды.

Давдан соньгы йылларда,
Билим сыйлы заманда,
Неше туьрли кеспилер
Алды совет аьдемлер:

Окытуьвши, яракшы,
Инженер эм агроном,
Зоотехник, язуьшы,
Уьй куруьшы, суььвретши.

Биринши болып Айга
Кетти бизим спутниклер,
Ети кабат Космоска
Ушты бизим боькелер.

Баьринде де бир ниет:
Дережели оькимет
Куьш етпестей куьшленсин,
Мукаят та оьрленсин.

Аьне соьйтип уьстинликли
Келе эди Совет эли.
Азаплы кыйын йыллары
Артта калды, мутылды.

* * *

Пышак кайрап турганлар
Болган экен арада.
Кара ниет йыйганлар
Токтасканлар бир ойда:

«Не авара бизге халк,
Болсын яшавы бир талк,
Бузып-сызып бу элди,
Кесеклейик межеди.

Данькы шыккан оькимет
Дав далага айлансын,
Атыс-согыс басласын,
Бар онда сол хасиет».

Эм ушынлай еримиз,
Асты-уьсти авысып,
Налатларды кувантып,
Етим этти оьз халкын.

Бирев йылай Бакуда,
Баска калды Ригада.
Кашадылар орыслар,
Кашадылар таджиклер.

Дережеси йойылды,
Тилим-тилим боьлинди
СССР деген оькимет,
Бузув тыныш, аьлемет.

Неше аьдем кыйыны,
Элге берген йыллары,
Савлыгы эм яслыгы
Кетти бирден босына.

Ваучер мен алдатып
Элдинь савлай байлыгын
Боьлип-боьлип алдылар
Урлакайлар, налатлар.

Каьпик санап, картайып,
Халктынь йыйган акшасын
Акы бардай басшылар
Сермеп алды банклардан.

Туърленис басланганда
Келди коьп янъы соьзлер.
Оьзлерин кай бирлер
«Новый» деп атаганда,

Ойландык биз басында.
Кайдан келген «новыйлар»,
Кайсы ерде тувганлар,
Биз ким энди касында?

Йырманшы юз йыллыкта
Он етинши саьнеде
«Старый», «новый мир» деген
Йырлар да йырланган.

Ызы не мен биткенин,
Янъы эски бузганын,
Баьримиз де билемиз.
Энди эски янъырган?!

Москва толган яс кызлар,
Сатып оьзин казанган,
Янъылардан тувдыма,
Янъы аьдет алдыма?

Вокзаллар эм метролар
Тиленши мен уьйсизге,
Эсирик пен куьйсизге
Уьй эсапка каралган.

Кайдан шыкты бу тайпа,
Неге яшай азапка?
«Застой» деген заманда
Болмаган олар мунда.

Базарлар да коьбейди,
Бос ерлерди бийледи.
Сатув – алувдан баска
Йокпа кеспи инсанда?

Россия – элим меним,
Болдынъ бизге сен бакты.
Йойдынъ кайдай байлыкты
Оьктемликти эм куьшти,

Сага оьмир бергенлер,
Сени уьшин оьлгенлер,
Мутылганма тапталып,
Кимге турсынъ таянып?!

Медальлер мен орденлер
Калган неге куьлжиге?
Баьтирликке эм иске
Берилгени эсиньде.

Оьз атынъды, данкынъды
Коьтермесенъ сен ерден,
Бермес сага эш сыйды
Баска эллер тоьреден.

Оннан сонъ бар булай зат:
Ызанларда, заводта,
Элди токлап сакларга
Кашан ислер бизим халк?

Топар-топар аьдемлер
Келе баска эллерден.
Буьгуьн шеге ялшылык,
Танъла этер басшылык.

Давдан алдын, давдан сонъ
Аьжейип аз заманда,
Туьзди сени кайтадан
Оьз халкларынъ – колы онъ.

Бизим яслар тувылма
Европадынъ яртысын
Босатпага шалысып,
Курман эткен яшавын.

Мараз болды анасы,
Калды эрсиз хатыны,
Етим оьсти баласы,
Оьлшемлиме ол кайгы?

Европада кайсы эл
Осал яшай, кайгыра?
Бизим совет аьдемлер
Онда карап ювыра.

Билесинъме оларды?
Европада ян берген
Солдатлардынъ уныгы!
Дережемис енъылген...

Кишкенекей Монако
Яде болса Люксембург,
Яде аъне Дания
Неге кашпай биз бетке?

Капитализм яман деп,
Бизим элге якпай деп,
Сондай коърим болганда,
Тил де бармай айтпага.

Не зат суъйсек курайык,
Кайтип суъйсек яшайык,
Тек болсыншы берекет,
Дережели оъкимет!

«Биз баска, бакты баска»,
Деген ойды мутайык.
Наъсип бермей баскалык,
Аъкеледи тек корлык.

Тыс эллерге уйыскан
Закон бизде шанъ баскан.
Аъше кайда себеби,
Кыйынлыктынъ маънеси?

Патша Петр коъпте айткан
Европадан калмайык,
Аърекетлеп босайык
Каранълыктан, уйкыдан.

Белки, онынъ соъзинде
Коъп баълединъ тамыры,
Россиядынъ бактысы
Ерлескендир, ким биле.

* * *

Ашайык биз тарихти,
Озган – оъткен куънлерди.
Иван Грозный патшадан
Москва оъсип баслаган.

Москва тувыл ыкметти
Казань ман Аштарханды
Озьине бойсындырды,
Йойыттырып ханлыкты.

Сескендилер шет явлар,
Шапкыламай биреви.
Оьсе берди межеси,
Куьшли энди орыслар.

Ама элдинь ишинде,
Бас калада, майданда,
Аьдем каны тоьгиле,
Сувдай эркин агыла.

Мине деген боярлар
Ян береди балтадан.
Опричниклер, курсызлар,
Куьезленип карайлар.

Неше аьдем сойдырып,
Оьгизлей де оькиртип,
Бу налатлар байлыгын
Патша биле алганын.

Аьше неге якласпай,
Сыйлыларды сакламай,
Маьне бере шакканга,
Йолдас бола ялганга?

Оьзи закон, оьзи Алла
Суьйген кепте буйыра.
Кызып кетип кедесин,
Оьлтирди ол аьвлетин.

Бир патша да кудайга
Усамаяк, болмаяк.
Сога коьре бир колга
Акыл, залым сыймаяк.

Азаплардынь каргысы
Калганларды коймады.
Иван Грозный оьлгенлей
Канга баьри тоймады.

Карань халкты коьтерип,
Суьймегенге яв этип,
Турганда оьшли байлар
Кирди элге поляклар.

Явды элден кувмага,
Оьшлилерди коспага
Заман келди элшиге
Минин мен Пожарскийге.

Иван Грозный салган от
Тыммай турды коьп заман.
Осаллады патшалык
Тувды элге танькылык.

Неше йыллар озган сонь
Россиядынъ тагына
Туьсти зейинли патша,
Эсте-туьсте болмаган.

Караньлыкты сезгенде
Яс юрек те кыршынды.
Эриншекти, ойсызды
Аямады билгенде.

Коьп кыйынлык ол коьрди,
Коьп иске де уьйренди,
Европага тенълесип,
Халк пан бирге ийтелип,

Тек алдыга ол юрди,
Патшалыгын оьстирди,
Яшав бермеген явды
Селекеге калдырды.

Ол аз болса биринши
Патша эди флот курган,
Ярлы халктынъ ишиннен
Неше талап ол тапкан.

Ондай басшы юз йыллар
Яшамаса не хайыр.
Алтын бастагы ойлар
Онынъ оьзине байыр.

Аямады Петр бир куън
Оьмирин эм савлыгын.
Уйкламады неше туън
Байытарга оьз ерин.

Оьлип кетти анъсыздан,
Яйрап калды патшалык.
Наъсипли Россиядан
Тагы кашты тыныклык.

Такка минмеге суьйген
Эркеклер эм хатынлар
Бек каты таластылар,
Калганша оьрде енъген.

Ислер осал юргенге,
Танъкылык та оьскенге
Ярлылар козгалдылар,
Пугачев пан йол алдылар.

Петр эткен неше кыйын
Кетти тагы босына.
«Казанынъа не салсанъ,
Шоьмишинъе сол шыгар», –

Деп атайлар айтканы,
Келди шынты маънеси.
Россияда ислеген,
Кашан айтшы, сый коьрген?

* * *

Наполеон келгенде
Коьтерилди баъри халк.
Француз соны коьргенде
Эсин састы, болды талк.

«Россияда ялшылар,
Янсыз юрген бакырлар,
Элдинъ коьбиси – олар,
Бир зыянсыз инсанлар», –

Деген соьзди айтканы
Солдатка капитаны
Аьр бир явдынъ эсинде,
Ынанмай ол коьзине.

Согыс битти. Яв кашты.
Йок ярлыга баска йол,
Ялшылыкка ол кайтты,
Буьгуьн баьтир, танъла кул.

Ким босатсын каьрипти?
Баьри байлар – эриншек,
Кийип болмай кийимди,
Тоьсеп болмай тоьсекти.

Обломовлар аьр уьйде:
Уйклап, ашап, кыдырып,
Туьрли кешлик озгарып,
Яшай баьри бир аьлде.

Кулсыз олар оьлеек,
Уьй куллыгы соьнеек,
Сога коьре ялшыды
Босатпаяк биреви.

Ярлыда да коьп ыза,
Байлар коьрмей кайгысын,
Бирев сезбей маразын,
Кимге керек ол пала.

Ялшы тувыл Россия
Бийлемейди ойларын.
«Элимиз данклы болсын»
Деп кыйнамай басларын.

Сондай байлар болганга,
Ярлылардынъ шыдамы,
Юрек толган корлыкка,
Битип калды нызамы.

Халк коьгалып, шайкалып,
Шав-шувласып давласты.
Савлай элге от салып,
Катылыкка йол алды.

Алладан эм молладан
Коьмек коьрмеген олар.
Сога коьре ярлылар
Динди де аямадылар.

* * *

Тамырсыз оспей бир терек,
Тарихсиз болмай оькимет.
Кыйын куьнде, шекленгенде
Актарув керек билимге.

Озып кеткен яньылыс
Кайта-кайта келмесин.
Сайлап алган басшымыз
Кайгы халкка бермесин.

Кеше-куьндиз уйкламай
Эл байлыгын оьстирсин.
Досты-явды яньылмай
Айырып ол бажарсын.

Суьйинмесин етекши
Тынып сессиз турганга.
Уьндеместе баьле бар
Язда явар бир куьн кар.

Ярлылык пан байлыкты
Кавгаластырмас уьшин
Тоьреши халкын-элин
Закон сыйлап сакласын.

* * *

Россия!
Бол кайтадан бизге Эл,
Анадай эм атадай.
Келсин йылув бизге мол
Кыстан соньгы язлыктай.

Ян-ягынъа каранып
Наьсип шеттен излеме.
Явлардан акша алып
Еньгил яшав коьзлеме.

Халкынъ сага бас тирев,
Ер байлыгы – болды экев.
Ясларды сен колтыкла,
Кайдай куьш бар оларда!

Яньылсанъ эм суьринсенъ
Кудай сага коьмекши.

Куьлгенлерди сен коьрсенъ,
Бол исинъе етекши.

Кай бир инсан озган куьнди
Ят аьдемдей селекелеп,
Оьлгенлерди дайым кирлеп,
Не зат суье корлап элди?

Бузылаяк эл бузылган,
Тоьгилеек кан тоьгилген,
Кимнен энди оьш алалар,
Кимди явга санайдылар?

Айткым келе оларга:
Суьймейсизбе, кетинъиз!
Оьзимиз де билемиз
Кайдай яшав курарга!

Россия – бизим байлык,
Сеним де, наьсип те ол.
Тек шынты дослык
Болсын элимизде мол!

2005 й.

Куруптурсын ОРАЗБАЕВ,
белгили ногай язувшы

АНАДЫНЪ ЯЛГЫЗЫ

Кайнаскан калын булытларды тыркыратып, куьннинъ коьзи алтынласкан нурларын себелеп баслады. Язлык ямгырга тойынып, кырларды ясыл яювлар ман каплаган коьгоьленди сабыр елемик уьпирип, янлы январлардай этип, йыбырдатады. Эртеньги шакта кабагы-касы туьйирилип турган коьктинъ ку-мырайган салкын юзи куслыкка тамаган шалт язылып калды. Аллы- ясыллы шешекейлердинъ ийиси буркысып, саьвлеси оьрге шабады. Тоьгерек яктынъ занাগатлыгына кувангандай болып, бозторгайлар токтавсыз шырылдасадылар.

Созылып яткан уьш шыбык такыр йол ман «Москвич» машина кутырып барады. Онынъ артындагы орында отделениединъ зоотехниги Маржан ман кабыргалас олтырган яс йигит оьткир кара коьзлери мен шетсиз-кырыйсыз оьрислерге, оннан да бек кыздынъ тогай каслы, тас мойыншактай коьзлерине сукланып карап келеди.

– Мине керек болса кеньли-и-ик! –деп, созып куьлимсирей турып, коьнбил ашып энълей баслап, Маржанга тамаган шекшелип олтырды

– Язлыктынъ яйнап турганына сукланасызба? –деп, Маржан да яска куьлем-сиреп карады.

– Язлыктынъ да... язлыктынъ да яйнайтаганы-ав деп, Явгайтар кыздынъ онъ ийинине колын салды. – Маржанат! Мине солай яйнап турган шагынъызда сизге бир савкат этким келеди, аларма эдинъиз?

– Ол кайдай савкат экен-ав? Кимге болса сога савкат шашып юрмейдилерше?! –деп, кыз оьзининъ оьпкелескенин билдирмеге суьйип, ыскыланды.

– Оьзекте, кимге болса сога беретaган савкат тувыл! –деп, куьлимсиреп созды йигит. Бир неше йыл калада бирге оқып, бирге кыдырып юрген болса да, ол бу аьлиге дейим зыра-мундай терен сезимге етиспеген болса ярай эди. Мине аьли ше ол Маржан ман оьмир бойынша солай кабыргалас олтырса да коьнбили тояк тувылдай. Юреги десенъ капшыгына сыймай, тувлап-тувлап согады. Алдын узак заманлар айтпага соьз таба алмай намысла- нып юрген болса да, энди йигит таза йигерленген эди.

– Ол да не савкат экен аьши? –деп, кыз анъламаган кисидей болып, аьжей-ипсинди.

– Так алмай коярсыз деп коркаман...

– Баслап кайдай зат экенин айтынъызшы, –деп, Маржан да юреги телезип сабырсызланды.

– Айтсам, айтсам... ол да мине бирев мойыншак пан бирге косып меним... юрегим, –деп, йигит кишкей суьйри кутыкты тутты.

– Ялгыз бир юректи неше кисиге савкат этпеге болар? –деп, Маржан йигит-

ти сынагысы келип ыткерседе, ызында куьлемсиреп, колына кутыкты алып, ашып карады.

Юреги телезигенликтен не айтарын билмей адалап калган йигит:

– Йо-о-ок, Маржан!.. Ант этемен... Ант этемен... ялгыз юрегим тек бир сизге ди! –деп, ызеленип кызды онъ кушагына алмага онъланды.

– Кой, мунав ястан уят-ты, –деп, Маржан ымлап коьрсетти.

– Неге уят болсын, ол яска суьйимлик энмегенме?

– Сен онынъ ишине туьскенме эдинъ? – дей туруп, кыз ясыл шешекейли енъил явлыгын ийнине туьсирип, узун оьрмели, кундыздай йылтыраскан шашларын йигиттинъ онъ ийнине суьйкеле янтайды.

Суьйимликтинъ ялынлы оты бирден бирге куьшли камылып, айырылысканнан сонъ йигиттинъ бавырын яллатып алып бара эди. Кыз да, сонъгы заманларда ашаган аслары бойына якпай, юрегине аьсирет болып кирген ястынъ айынан ойлай-ойлай азатаган эди.

«Мен ялгыз шокайымды босагамнан абыткылатып та шыгармаякпан, эгер солай суьйимликлери бар болса, келсин де уйиме кирсин!..» деп, Куьсеп агай, оьзининъ шуршлыгыннан даяна алмай, курткасына соьйлетпеге де пай бермей, кесип коятаган эди...

«Тоьрдегилер куьлсе, эсиктегилер ыржаяр» дегенге усап, илуьвли кишкей бияладан йигит пен Маржаннынъ кушакласканын коьрип коьнъили ойнаган Иса атлы шофер яс та амалсыздан куьлемсирейди. Болса да эки колын айырмай, рульди аьри-бери бурый, коьк коьгем- дей коьзлерин алдыга тигилтип барады. Тыныклыгын увак толкынлар бузган коьк тенъизди эки ярып туьзетаган енъил моторлы кайыктай болып, машина кенъ тоьселген ясыл шоьлликтинъ ортасында калкып баратагандай болып сезиледи.

Узакламай машина авылдынъ куьнбатар-алды шетиндеги тувар фермага келип, юка ак кабалар ман ябылган уйкен сыйыр сарайдынъ куьнтувар капы авызында турган кисилерге ювыклады.

– Аьне! Сол колын пишимине салып, таякка таянып турган – меним атам. Бизди булай коьрсе, мага акырады экен! –деп, Маржан сыбырдап навасызланды.

– Кайырмас! Озган ямгырдынъ артыннан ямышы алып ювырган ман пайда йок, – деди йигит эм машинадынъ сол беттеги капысын ашып:

– Ассалам аьлейкум!

– Ва аьлейкум салам, хош келдинъиз! Кайырлы саьат пен! Келген аягынъ ярассын! –деп, уьш киси базласкандай болып, бир авыздан аманластылар.

– Коьп сав болынъыз, атайлар! Аьлинъиз-куьнинъиз яхшыма? –деп, Явгайтар аьр бириси мен колласып, аманшылык сорасть.

– Шуькир биралла! –деп, Куьсеп агай аьдетинше баьрисининъ де алдын шалып, оьзининъ доьнип баратаган узун сакалын сыйпайды.

– Сиз мунда не этип юресиз, агайлар? –деп, йигит Куьсеп агайга карап, Маржаннынъ атасы дегенге тамашасы келип, куьлимсиреп сорады.

– Не этейик, балам!.. Фермадынъ куллыкшыларына ярдамласпага келдик. Бир заманда оьз колымыз бан туьзген колхозымыз энди уйкен совхозга айланганына куванышымыз койнымызга сыймайды. Картайсак та юрегимиз ясара

барады! –деп, Куьсеп агай, баскаларга соьздинъ бавын бермей, андасанда саяк калган тислерининъ арасыннан сызлатты.

– «Коьптен коян кутылмас» деген атайлар. Коьплеп коьмеклесип, дорба емдей май пишенди коьп йыйып калайык деп шыкканымыз тувылма, балам! – деп, узын бойлы, шал сакаллы Абдулмежит агай да тенъининъ соьзин йоьпледи.

– Бек аьруьв этесиз, агайлар! Куват берсин! –деп, Явгайтар картлардынъ юреклерин оьстирди.

– Куватлы бол, балам! «Таныган ерде бас сыйлы, танымаган ерде тон сыйлы» –деп, атайлар билмей айтпаган. Ят киси тувылсынъ, балам! Эзим-сезим хабарынъды эситкенмиз... Мине, кызым Маржаннынъ да айтканы бар. Бирге окыган экенсиз. Алла мурадынъызды асыл этсин!..

Бу арада ян-яктан тоьгилгендей болып, халк кишкей машинадыъ тоьгерегин курсап алып, отделениединъ янъы управляющийине кайырлы болсын айтпага алгасайды. Сол шакта болып кеткен бир коьринис савлай йыйылганларды тамашага калдырды демерге болаяк эди! Бетлерине картлыктынъ эм кыйынлыктынъ таплары энген карагеринъ сыпатлы, арыкай, бойсанъ кыскаяклы, этеги ерге суьйретилердей ясыл-ала оьрнекли кенъ шыт коьйлеги мен ак тастары куьлпилдеп, бу ерге лесленип келгени де сол эди. Бирден ок Явгайтардынъ койы, йылтын кара каслы, оьткир кара коьзли, калын эринли тоьгерек ток сыпатын коьргенде эсенъиреп калды. Шырай туьстен айынып, коьзлерининъ алды карамагып, юреги шуршып, ызында ол шалкасыннан йыгылды. Йыйылыскан карт-яс, бала-шага – баьриси де аьжейип калып, кумырскалай уьймелестилер.

– Эй, анъталаманъыз, елден тайынъыз, елден! Сувык сув аькелинъыз, сувык су-у-ув! –деп Маржаннынъ атасы екиринип кышкырды.

– Тез ок машина ман больницага йибермерге керек, аьрекетленъыз, – деп, Явгайтар да бек сабырсызланды.

– Иш тувыл, балам, кайырмас, кайырмас! Оьзининъ уьйреншиги бар ды. Бир, аз солыгын басса, эсин йыяр, иншалла! Сув аькелинъыз, су-у-ув!..

– Кышкырыкты койынъызтага, куватайым!.. Заман йибермей, амаллап машинага ерлестирейик, –деп Маржан да тизден шоьге турып атасына ялынды эм юреги кабыннан тесип шыгардай болып яткан кыскаяклыдынъ басын аста акырын коьтерип онъ тизине ястантып, манълайын сыйпады...

Эрининъ йигит шагындагы коьрки, сонъ оьзининъ басыннан оьткен кыйынлыкларды, кара кийип кан кускан кайгылы куьнлери аьли Канбийкединъ коьзине туьске энгендей болып коьринеди. Соларды эсине алганда юреги эскен елдей болып кететаган эди, сол мезгиллерде эгилип-оьсип, дертин таркатар уьшин бу кыскаяклы авылдынъ куьнбатар-алдындагы оьликке барып келмесе, ашаганы ас болмайтаган эди. Балторсыктай суьйип турган аьвлетин, сонъ онынъ ызыннан юрек тамырлары яслай бириккен, айлай, куьнлей караган, куьткен аьсирет аьдемин йойытувды Канбийке соннан уьйкен баьле-каза болар деп ойламайтаган эди. Эсине туьсиргенде уьйкен уьйининъ тоьринде илуьвли турган алабай йолаклы енъсиз кишкей бала коьйлекти, куба элтир боьркти эм

онынъ астындагы коькшил кара дарей коьйлекти бир- бирлеп колларына алып, шанъ-тозанын кагып, упирип, сыйпап, аьр бирисин бир неше кере ийискелеп, аявлаган баладай этип коькирегине кысып, тагы да кайтарып шегесине илетан эди.

Авыл ман оьликтинъ арасындагы такыршак йолдын уьстинде коьргенлер бу мунълы кысаяклады кайдай шер басканын, онынъ кайдан яде не ерге эм не уьшин бараятканын сорамай да билетаган эдилер. Уьйкен эски оьликтинъ ортасындагы япалдас кара тоьбединъ куьнтувар бавларында юзлери алды якка каратылган узунлыкыскалы кос сын тас Канбийкединъ кан тоьгисли каты урысларда оьз эли уьшин ян берген байынынъ эм тирилей йик болган ялгыз аьвлетининъ сынлары эди. Аьр юма сайын бу сувык кос сынлардынъ туьбине келип, оьзи-оьзи мен соьйленип, коьзясин коьлдей этип, тоьгип кететаган эди.

Койы туманлы куьзги танъ эртеси мине аьли де кысаяклыдынъ коьзлерининъ алдында ювырысады. Бу куьн ол колхоздынъ тувар фермасына бек эртерек кеткен эди. Анасынынъ ызын излеп, каранъа туманда адасып йок болган аьвлетин иши-бавары куьйип, не шаклы излесе де, таба алмай, карскырга емтик болган ды деп, уьмит уьзип койган эди.

Энди коьз алдында турган бу йигиттинъ турган турысы, биткен битими, куьлген куьлкиси, коьрксыпаты – савлай нышаны сав алмады ортасыннан как боьлгендей болып, тап атасына усаганын коьрген Канбийке, эсин йыйып коьзлерин шарт ашты. Ол орныннан ушып туруп, коьзлерининъ ясын шубыртып, кушагын яйып, Явгайтардынъ мойнына камытлай ийилди:

–Ух-хай алла, коьзимнинъ ярыгы! Ялгызым, ялгызым-ав!

Онынъ бу коьзясы алдынгыдай болып увыткыш тувыл да, суьйингенликтинъ аьлеметиннен йылавы эди. Оны коьрген халк та тамаша кепте куванып, коьз айын айтып алгыслай эди...

1962 йыл.

Тамара ДЫШЕКОВА,
Россия маданиятынынъ сыйлы кллыкшысы

ТУЫНДЕГИ ЙОЛДА

Куллыктан келип, уьстиме халатты каплаганым да сол, келиним, меним пешимге кирип:

– Улынъ гаражга барып келейим деп, кеткенли хыйлы болды. Сени куллыктан аькелмеге бардыма экен деп, ойланган эдим, – деди.

– Йок, мага келгени йок. Гаражга не куллыгы ман кеткен? – деп сорадым мен.

– Машинасынынъ бир ери болмайды. Соны ясларга коьрсетейим, уьйкен куллыгы йок, дегенин эсите калдым, – деп келиним ойга коьмилгендей болып, коьзлерин эрек тигип соьйледи. – Балады барып аькелмеге керек эди. Кешлетип алсанъ, тербиялавышы унамайды...

– Садикке мен барып келейим, – деп мен киеятырган халатымды шештим. – Аслан йолдаслары ман раскан болар. Бир якка бараяк боладыларды да.

Бала бавы уьйимизден алыс тувыл эди. Мен оьзим мен бирге каралдыда йолдаслары ман ойнап турган тунъгыш йиенимди де алып бардым.

– Буьгуьн нешев алганынъды айтпайсынътта, балам? – дедим мен, сол колымнан ыслаган Расулга ийилип.

– Буьгуьн меннен сорамадылар, – деди бала.

– Ол неге экен?

– Буьгуьн сочинение яздык, музейге бардык.

– Сочинениенъди язаялдынъма?

– Яздым.

– Не зат акында яздынъ?

– Сочинениединъ темасы: «Энъ де суьйген аьдемим» эди.

– Аьше, ким ди энъ де суьйген аьдеминъ?

– Айтаяк тувылман. Сочинениеди уьйге аькелсем, коьрерсинъ.

Соьйтип, Расул ман экевимиздинъ лахырдамыз кутылганша, биз бала бавына еттик. Альберт кийинип, бизди саклап турганнынъ уьстине бардык.

– Авай, мени коьтересиннен кеш аласынъыз, Ирина Александровна мени саклап олтырады, – деп Альберт дорбытып соьйледи де, кабагын-касын туьйип алдыга юрди.

Расул ман экевимиз артыннан уьндемей барамыз. Кенжепайымды калай язылтаягымнынъ акында ойланаман. Акылы ман ол Расулга усамаган. Расул – сабыр, ювас бала, коьп соьйлемеге суьймейди. Он сорадынъа бир явап берер. А Альберт болса шалт, шурш, кыйтыгына тийсенъ, сол сабат тутанып кетеди. Аьруьви сол, тутканы да сол, бир сабат языла кояды. Бу йол да солай болды. Бала бавыннан шыгып, бир аз юргенлей, Альберт шавып келип, онъ колымнан ыслады да:

– Авайка, папа уьйдеме? Ол буьгуьн мени оьзи аькетеек болып айткан эди. Неге келмеди, аьше? – деп тез-тез соьйлеп, сорауларды куйдыртты.

– Эв, пулеметтай тырылдама? – деди инисининъ коьп соьйлейтаганын унамай уьндемес Расул.

– Папанъ куллыгы ман бир якка кеткен, балам. Ол сени аькелмеге мутпаган болар. Тек куллыгы келиспеген, коьресинъ, – дедим мен йиенимининъ телдей каты шашларыннан сыйпап. Шашы каты аьдемнинъ юреги юмсак болады деп босына айтылмаган болар. Сол акыйкатлыкты Альбертте сынадым. Шурш, янып-куьй болганы уьшин, бала оьзин юмсак юреккли, аьдемге яныплы болувы ман суьйдиреди. Бир аз тоьмен болып олтырганынъды коьрсе, Альберт алдынъда шонъкайып:

– Авайка, басынъ авырийма? Давлениенъди карайма? – деп колларымнан, бетимнен сыйпап, тоьгерегимде айланады.

Уьшевимиз де уьйге киргенлей, Альберт анасынынъ мойнына асылып:

– А мен буьгуьн дежурный эдим, Ирина Александровна мага: «Молодец, Альберт» деди, – деп бала бизге айтпаган хабарын анасына айтпага асыкты.

– Асланнан хабар йокпа? – деп сорадым мен Марияттан.

– Йок, – деди келиним кыскасыннан. – Сага айтпага мутканман, биринши шарлактагы Люба шақырган эди сени. Эртен байынынъ тувган куьни. Сага катламалар писиртеек болады.

Люба ман бир уьй болып катнаймыз. Куллыктан кайтип арып келген болсам да, бармай амалым йок. Кысаяклы оьзи болса, не затымызга да етеди. Поликлиникада медсестра болып этеди, биревимизге ийне коьмилмеге, баскамызга кан басымын оьлшемеге керек болса, ювырып Любага барамыз.

Бир аз шай уьыртладым да, тоьмендеги шарлакка туьстим. Эсикти Люба оьзи ашты.

– Не аьруьв болды келгенинъ. Эртен уьйдегидинъ тувган куьни, тувганлары, йолдаслары келеек боларлар, – деди абаза кеншек эки колын туткышына суьртип. – Катламады сендей бирев де этеялмайды. Столымды ярасыкламага суьемен.

Люба – аьдет-йолды билген, танъ, яркылдак абаза кеншек. Бир йол да ол меним касымда байынынъ атын айтпаган, уьйине кирип барсанъ, ушып турып, колымнан ыслап, тоьрге аькетип олтыртады. «Анасынынъ алал суьтин эмген кысаяклы», деймен ишимнен Люба ман олтырып соьйлескен сайын. Оьзи айлак ырызкылы, юмарт кысаяклы.

– Кейфинъизди яратпайман буьгуьн. Арыгансынъызба? – деди Люба.

– Йок, йок, бир зат та тувыл, Аслан кешиккен, гаражга деп кеткен, соьлеге дейим уьйге келмеген, – дедим мен.

– Келер, Аллах айтса. Куллыгы ман юре болар. Ана тувылма, баласы уьйине йыйылганша, юреги тынышлык таппайды, – деди Люба пештинъ касында айланып.

Мен де катламадынъ унын ийлеп, оны писиргенше иргедеги сабат йырма такыйкадан он эки деп коьрсететаган эди. Ал энди колымды ювып, уьйге кайтайым дегеним де сол, бирден басым айланып, аякларым кыркылгандай болдылар. Дуныям каранъа болып, эсим авып кететятырганын сеземен, терен куйыга атылгандай болдым. Эсимди йойып, кайгадер ятканымды да билмеймен. Бир кесек заманнан коьзимди ашсам, Люба бурныма нашатырь спиртин ийискетип, баска бир колындагы ийнеди коьммеге абзирленип турганын коьрдим.

– Бир зат та тувыл, абайка, соьле-аьле аьруьв болаяксынъ, – деп Люба ийнеди коьмип, касыма олтырды.

Кыскаяклы мага, йиенлерим айтканша, «авайка» деп суьйип айтатаган эди.

– «Скорыйды» шакырайыкпа? Давлениенъ аьруьв, мага коьре керек тувылдай коьремен. Керек дарманларды эттим, – деп Люба ун каткан колларымнан сыйпады.

– Люба, не болды сосы мага? – дедим мен медсестра-кыскаяклыга. – Анав дуныяга кетип келдим болаяк. Уьйтип, бир де болмаганман.

– Куллыктан да арып келген боларсынъ, мен де коймадым. Болатаган ондай зат. Коркпа, – деп Люба манълайыма суык сувга малынган бетъявлыкты салды. – Келининъе де айтпадым, балалар кыйыр-шыйыр боларлар, деп корктым.

– Аьруьв эткенсинъ, Люба, – дедим де яткан еримнен туруп, диванга олтырдым.

Бир зат болмагандай, дуьмле-муьшем еп-енъил экенин сездим. Бир аз олтырып турган сонъ, турдым да, колларымды ювдым. Уьйге барайым, деп эсик бетке юрдим.

– Бисмилла этип, бир стакан шай да ишпединъ, авайка, – деп Люба ая-куье болды. – Эки колынънынъ хайырын коьр, сосындай катламаларды Расул ман Альберттинъ тойына этпеге Аллах сага буйыртсын. Эртен Аслан ман Марият келсинлер, аьруьвме, авайка?

Уьйге келгенимде, Марият казанпеште бир затлар этип айланатаган эди.

– Марият, Аслан келмедиме, – дедим мен эсиктен кирер-кirmес.

Келиним «йок» дегенди билдирип, басын шайкады. Не ойланаягымды билмей, ялп, деп диванга олтырдым.

– Йолдасларыннан да тел согып сорадым, бирев де бир зат та билмейди. Буьгуьн олар Асланды коьрген де этпегенлер, – деди Марият касыма олтырып.

– Аллах оьзи сакласын, деп мен балкон бетке карап юрдим. Марият, мага карамай ят. Куьн узагына аяк уьстиндесинъ, тыншай.

Балконда хыйлы заман турган сонъ, залдагы диванга келип янтайдым. Кайда сага уйкы, басыма не келди, не келмеди. Баласы уьйде болмаса, уьйде калган анасы кан ютады да. Сонынъ уьшин айтылган болар анадынъ юреги – балада, баладынъ юреги – далада деп. Машинадынъ давазын эситкен сайын, балконга шавып шыгаман. Яне диванга барып, басымды ястыкка саламан.

Танъга ювык мызгап кетиппен. Сонынъ арасында «туър-туър-туър» деген шанъ туъсимдей болып эситилди. Шанънынъ соғылганы тоқтамайды. Коъзим-ди ашпага каърлеймен, ама елим мен ябыстырылгандай болып, кабакларымды ашаялмайман. Уйкы эсирик болып телефон алып, кулагыма салганым да сол болды, эр кисидинъ:

«Тез болып больницага етинъиз!» деген давазы эситилди. Юрегим сувдай туъсти. Колымдагы телефон авада асылынып: «туър-туър-туър» деп занъырап турды.

– Марият! – деп ышкынып бакырдым, оъзим уйдинъ ортасында мыйайлан болып айланып турдым.

– Не болды? Ким? Не зат? – деп уйкысы таркамаган келиним авада асылынып калган телефонга карады.

– Тез, яным, больницага! – дедим Мариятка. – Балаларды уянтпа, уйкласындар.

Марият экевимиз каладынъ орта орамына туъсип, таксидинъ келеегин саклап турдык. Больницага еткенлей, эки яс аъдем шыгып:

– Коркпанъыз, коркпанъыз, Аслан сав! – дедилер.

Сол соъзлерди эситкенде, эки аягым мамыктай болып, ялп деп яслардынъ колларына йыгылдым. Эсима келгенде, больницадынъ орындыгында эки аягы, басы бинтларга оралып яткан Асланды коъргенде:

– Оммадым, балам, не болды сага? – деп ышкынып йыладым.

Авызын ашып, соъз айтаялмайтаган улымнынъ коъзлериннен тып-тып этип коънесувдай тымалак яслар тыгырдылар.

– Не зат болган? – деп мен касымда туратаган яслардан сорадым.

– Терекке соғылган.

– Ондай уйкен хатеси йок. Сиз уйтип йылап, юрегин авыртпанъызнъызтагы, – деди яслардынъ бириси.

– Кайсы заманда болган? – дедим яне мен.

– Туъннинъ ортасында, йырма такыйкадан он эки дегенде, – деди яс.

Тап эне сол вакытта Аллах мага улыма болганды билдирип туры экентагы. Эне сол вакытта Любадынъ уйинде меним эсим авганда, Аслан терекке соғылган болган.

Марият больницада калды, эртеникте мен уйдеги йиенлериме асыктым. Сол куъннен алып, йиенлерим аталарынынъ юргенине заър болып калдылар. А улым дуныя ярыгына аъсирет болды.

Бир кесек заман озган сонъ, Асланга болган зат акында хабар етти. Соъле-аъле гаражга барайым деп шыкканда, Асланга йолдасы расып:

– Анав уйдеги шиберек басым тагы да тутып уйине кеткен. Барып келеектагы, – деп тилеген экен.

Хатер коъргиш улым «йок» деп айтаялмай, оъз куллыгын да койып, йолдасы ман авыл бетке йолланган. Уйдегилерим излерлер деп аяныппа, анамнынъ юреги кыйналаяк деппе, не болса да, улым машинасын каты айдап йоънеген. Эки авылдынъ арасындагы йол ман бараятканда, карсы келеятырган машина шыракларын тындырмай, куыили саъвлелендирип, улымды састырган. Коъзлерин куъшли саъвле каплаган улым йол ягадагы уйкен терекке барып соғылган.

Зилдей авыр кайгымыз бир аз ятыскан сонъ, Расул, мен олтырган диванга келип:

– Авайка, «энь суыйген аьдемим» деген сочинение язган эдик деп, айтканым эсиньдеме? – деди касындагы тептерин ашып.

– Эсимде, балам, – дедим.

– Энь де суыйген аьдемим – меним папам, – деп Расул сочинениесин оқып баслаганымда, орындыкта яткан улым эринлерининь ушлары ман куьлемсиреди.

– Ой-ой, мактаншак, а мен авайкадынъ тувган куьнинде йырлаякпан, вот так! – деп кенжапайымыз Альберт меним касымда коканьлады.

ЯТЫСПАГАН ХАБАР

Эрте заманларда болган зат. Эрте дегеним, бала шагымнан эсимде калган затты бир де мутаялмайман. Эскеруьвимди аьдемлерге этилген уйкен ийгилик, эки эсли аьдемнинъ арасында тутанган уйкен суьюв тувдырды. Эсимде калганды язсам экен, язсам экен деген ойым йылларга созылдылар.

Янъыларда меним авырганымды эситип, авылдан синълим келгенде:

– Мараз бан ойнама, озинъди уста врачка карат, – деди. – Уйде ятканынъ ман маразынъ язылмаяк, эмлев керек.

«Уста врач» деген соьз менде баягы эскеруьвди тувдырды. Синълим мен экевимиз туьннинъ ортасына дейим соьйлесип олтырдык. Соьзимиздинъ арасында Оьлмесхан-синълим:

– Иван Михалычтай врачларды соьле ат оьлтирип излесенъ де табаялмаяксынъ. Кайдай врач эди-ав. Караганлай билетаган эди кайсы еринъде кайдай мараз барын, – деп синълим танълайын оькинишли какты. – Кайдай ваьлий аьдем эди оьзи, баска ерден келгенсинъ, шаксыз келгенсинъ, деп бир аьдемди кайтармаган...

Сол соьйлесуьвден сонъ мен эртеден эсимде калганды язып, окувшыларды «уста врач пан» таныстырмага суьйдим.

Иван Михалыч бизим авылымыздан уьш-доьрт шакырым ердеги Голицыно юртында фельдшер болып куллык этетаган эди. Ама ога фельдшер деп тувыл, билген-таныган аьдемлердинъ коьтереси де «врач» дейтаган эдилер. Ким биледи алган билими бойынша врач болган болса да, Голицынога ол Россиядан яслай келген.

Соьле де коьз алдымда Иван Михалычтынъ келбети. Ак халаты, мойнындагы фанендоскопы, тири сезгир коьзлери, уьшкуьлше этилип кыркылган кыска сакалы, кишкей мыйыгы, ак ботлашыктай томпак бармаклары, асыкпай, юмсақ соьйлеви – булардынъ баьриси де соьле менде бу аьдемнинъ тукумы кайдай да орыс дворянларыннан болган болар деген сезимди тувдырадылар. Россиядынъ кайсы юртынан, не себептен кеткенин Иван Михалыч авызын ашып биревге де айтпады, ишки сырын алып кетти ол анав дуныяга. Ким биледи совет власти янъы курылаяткан йылларда кувгынга туьскенме, законга келискисиз бир кыянатлык эткенме, ким биледи.

Айтаягым авылымызда оьз фельдшеримиз бола турганлай, авыл аьдемлери авырды деселер, Иван Михалычка коьринмеге асыгатаган эдилер. Эм аьр заманда аьдемлер:

– Ярасты Иван Михалычтынъ эмлеви, савболсын, коллары енъил, – деп разылыкларын билдиретаган эдилер.

«Коллары енъил» деп, аьдетинше, уста врач акында айтадылар. «Уста коллар» деген анълам, элбетте, врачтынъ оьз исин уста билуьви мен, сулыбы ман байланыслы экенин билдиретаганын анъламага кыйын тувыл. Эм ол аьдемге яшав куванышын кайтармага шакырылган ак халатлыдынъ эмлев болымлыгына энъ йогары белги беруьв болады. Энъ де аьлемети Иван Михалыч оьзине эмиренип эм излеп келген аьдемге увыслап дарманлар бермей, газет кесеклерине аьдуьвлеп оралган дарманлы оьленлерди беретaган эди.

– Яным-ав, химия дарманлары бир маразынъды язылтып, баска муьшенъе зарар келтиретаганын билесинъме? – деп оьзине анъламай караган аьдемге кайсы оьленди кайтип ишпеги кереги акында туьсиндирип айтатаган эди. – Мага савбол айтарсынъ, айтканымды ерге туьсирмей этсенъ.

Тап соьйтип те болатaган эди. Оьленлерди врач оьзи йыятаган эди. Язлыктынъ басыннан алып, кара куьзге дери Иван Михалыч дарман оьленлерди излеп, тоьгеректеги кырларды, агашлыкларды айланатаган болган. Каралдысында баьленше балшетен де ыслаятаган эди. Сыктырган балыннан бир банка саткан аьдем тувыл, кишкей сисе савытка салып, маразын язылтпага бал кереккен аьдемнен Иван Михалыч балды кызганмайтаган эди. Бал уьшин акша берейим деген аьдемге:

– Табиат балды мага сатып бермеген, мен де оны сага сатаялмаякпан, эки-меки ондай соьзди эситпейим, – деп хатери калганын билдирип, ак томпак бармакларын столда ойнататаган эди. – Соьйлестикпе, яным?

Авыр маразлы аьдемге шакырып барсалар да, врач бир куьн шырайын туьрлендирмегенлей, атам карагайдагы эски сактыян артпагын алып, арбага олтыратаган эди. Эллинши йыллар, авыр йыллар. Юртлар арасында юретаган сынъар коьлик – бир ат егилген яде эки ат егилген ат арба эди. Сол коьликте Голицыно ман Карамурзай арасында Иван Михалыч кайгадер шакырымлар эткенин санап болмас.

Эмлегени аз деп, врачты бала табаяк пишелерге де алып келетаган эдилер. Авылдынъ кайгадер кыскаяклыларына эбия болган Иван Михалыч. Соны ман байланыста авылдынъ шетинде кишкей уьйде ялгыз яшайтаган кыскаяклы ман болган хабар оьлгенше де ятыспады. Зайрат (аты туьрлендирилген) байы кавгадан кайтпай, яп-яслай тул хатын болып калды. Суьйген ясы ман тойлары кавга басланатаган куьн болып, эки яс аьдемнинъ орынлары йылынып уьлгирмей, Арунды сол куьн ок кавгага алып кеткенлер деп айтатаган эдилер. Коьп йыллар саклады Зайрат суьйген косагын. Эки коьзи йолда калды. «Аллах айтса кайтар, меним куьшли суьювим кайтарар», деп кыскаяклы Аруннынъ кайта-ягына уьмитин уьзбей яшады. Ама косагы ман оьмир этпеге Зайратка Аллах буйыртпады. Кайтпады Арун кавгадан. «Белгисиз йойылган» деген кагытты Зайрат ястыгынынъ астыннан айырмады.

Эки увырты ойылып, ак шырайлы, кызлардай бели бир увыс Зайратта авыл ясларынынъ бир кесеклерининъ уьмитлери бар эди. Биревлери: «Ва, ога эркек керек тувылма?» деп туьнде кыскаяклыдынъ эсигининъ туьбинде калатаган болганлар. Ама Зайрат эш биревине эсигин ашпаган, оьзининъ бети мен ойнамаган.

Суьйген ясы кайтпаганына кайгырганнан кан ютканнанма яде оьзге себептенме, не болса да Зайрат азып-тозып калды. Кыскаяклыга иштен кемиретаган

каста ябысты. Тамам богырдакка еткенде, Зайрат бир куън яявлап Голицынога йолланды.

Иван Михалыч Зайратты коьргенде, бир кесек заманды кысаяклыга уьндемей тигилип карап турды. Я аьруьвлигине коьзи кызганма, я сылуьвды яман мараз майшырактай ириткенине языгы шыкканма. Ким биледи, сол йыларда аьли де каны кайнаган эр кисидинь юрегинде кайдай сезими тувганын? Коьп карады Иван Михалыч Зайратты, баратура ол кысаяклыдынъ уьйине де келетаганын коьргенлер. Не болса да кысаяклыдынъ бетинде яшав нуры ойнап, Зайрат алдынгы кебине келген. Зайраттан яшав нуры кеткен дейтаганлар, оны коьргенде ыйнанмаганлар: курыган терек яньыдан буьрленип, шешекей аткандай, Зайратка яшав куванышы кайтты, ол яшавдынъ аьр куьни уьшин Аллага шуькир этип яшады. Зайратты анъшылайтаган эр кисилер окын-окында корасына Иван Михалычтынъ аты байланганын коьретаган болганлар. Зайрат пан танысканлы сусы каты, уьндемес эр киси язылып, аьдем мен ойнап-куьлеп, кажавлап соьйлейтаган болды.

– Суьюв дегенинь эне сондай, даьылдаган оттай яндырып йибереек, суьйген аьдемнинъ кушагына дуныяды сыйдыртаяк, – дейтаган эдилер яшавды сынаган аьдемлер Иван Михалыч пен Зайрат акында.

Яман, кайрак тилли аьдемлер де бар эдилер. Эл авызына элли аршын боьз етпес дегенше, куьнлегенненме, яманлыкларынанма:

– Орыс эркек пен айланмаса, Зайраттынъ басына ат тепкенме? – деп авызларына келгенин кайтармаганлар.

Зайрат куьннен-куьнге яс кызлардай сайланып, тагы да бек ясара берди. Соьйтип, яз да озды, кыс оьтип, язлык та келди. Иван Михалыч пан Зайраттынъ хабары аьдемлердинъ авызларынан туьспеди.

Бир куьн Зайраттынъ конъысысы эртеникте бир заманга дери кысаяклыдынъ эсиги ашылмайтаганын коьрип: «Ярабий, не болган экен Зайратка? Танъ атпай эсигин ашатаган эдитте. Авырдыма экен, баска якка кеттима экен? Кой барып карайым», деп Зайраттынъ каралдысына кирип, эсигин какты. Терезесине барып карады. Бир зат та коьреялмаганда, эсигин тартты. Ашылмады. Экинши кере бек этип тартты. Эсиктинъ ишиндеги беклеви лап деп ерге туьсти, конъысы Зайду уьйдинъ ишине киргени де сол:

– Оммадым! – деп ышкынып эсик бетке тайды. Яне кысаяклыдынъ касына ювык барды, ийилип бетине карады. Зайрат, эки эринининъ ушларында калган куьлемсиреви мен, эне-мине соьйлеектей болып туры. Зайду Зайраттынъ ашык коьзлерин япты, ягын байлады.

Зайраттынъ не заттан оьлгенин, кайтип оьлгенин бирев де билмеди, Оьлиди коьметаган куьн ямгырлы болса, йыл берекетли болады деп айтадылар. Уьйден Зайраттынъ суьегин шыгараятканда, куйдыртып язлыктынъ ямгыры явды. Яназыда болганлар, мезардынъ тысында куьндик ыслап турган эр кисиге эс еткенлер. Ол ким экенин таныганлар.

Йыл сайын язлыктынъ басы ман Зайраттынъ кабырында ахыр туьрли тюльпанлар ататаганын коьрип, авыл аьдемлери сол шешекейлерди де ким олтыртатаганын билетаган эдилер. «Зайратка эмлеп болмайтаган мараз ябыскан эди. Маразы кыйнамасын, ол оьлеегин билмесин деп мен колымнан келгенди эттим», деп Иван Михалыч авылдан эскили досы, окытуьшы Исмаилга айткан болган.

САТЫЛГАН СУБЮВ

Базар куьн. Йылы орыннан турмага эринемен. Хыйлы заманды коьзлеримди уйдинь табанына тигип яттым. «Авылга барган болсам экен, уйдегилер саклаган боларлар», деп ойландым да иргедеги саьатке карадым, вакыт уйлеге ювыклаган. «Кой, эрингеннен пайда йок, туртурдан хабар келди, уйкыдан мадар кетти», дедим де ушып турып кийиндим. Терезеге карадым, куьз кетип уьлгирмеген, кыс келип етпеген шак. Бузык куьн, кар ман араласып ямгыр явады. «Тезден карлатаяк болар. Яман куьнде йол шыкпаганым аьруьв болды», дедим ишимнен терезеден коьзлеримди алмай. Эсима белгили йыр туьсип кетти:

**Табиатта осал ава болмайды,
Аьр ава да савга кепте берилген...**

Йырды язган аьдем мен унаспадым. Аьдемнинь бузык коьнъилин язган куьн де бар, осал кейфиньди тагы да бек бастырыклы эткен кунарсyz куьнлер де аз тувыллар. Буьгуьнги куьнди Аллах берген савга деп кайтып айтаяксынъ. Кеше де токтамай явган ямгыр, эртеникке де токтамайды, коьзясларын коьлдей тоьгип йылайды тоьбедеги аспан. Уйде ялгыз болсанъ, сондай эрши ойлар бийлей болартагы...

Калага келгеним де коьп болмайды. Яс болганга каладынъ кайнавлы, шав-шувлы яшавына кызып кеткен болармантагы. Ама юрегимнен тартылган коьплеген йиплер меним коьнъилимди авылдан айырмайдылар. Ятсам, турсам да кыр тоьстен басланатаган авылым коьз алдымнан таймайды. Экидинъ биринде эсима анамнынъ: «Ай, балам, баьлен ерде алтын бар, барсанъ бакыр табылмас. Бар, йолынъ болсын, мырадынъа ет» дегени туьседи.

Кайтип айтайым анама ишимдеги сырымды. Баласына анадан ювык бирев де йок. Неге ди сол энъ де ювык аьдем кыз баласына сырын айттырып уйретпеген, кыз баладынъ биринши сезимлерининъ кенъесшиси болып билмеген, келеекке кызынынъ оьз алдына яшавга аьзирлемеген. Аьдет тувыл. Эне сол аьдетти тутып, мен бу якларга не уьшин талпынатаганымды анама айтаялмадым. Ййги уьмитлериме иерип, талпынган сезимлеримнинъ канатларында калага келдим.

Яз озып, кыс та келди, ама юрегимди талпындырган аьдем мени йокламага неге ди асыкпады. Каладан да алыс яшамайды, калага келгенимди де эситкен. Мен авылда болганымда бир келип коймады. Сонъгы кере келгенинде: «Мунав ийт оьлген ерде куллык эткеннинъ не куьези бар? Биз бетке келсенъ экен, экевимизге айкаспага да онъайлы болар эди. Куллыгым калтанълы, ййы келеялмайман», деди Айвар.

Узын бойлы, ак шырайлы, сары уьрпек шашлы, аьйдик юрисли яс аьдем коьз алдымнан кетпейди. Соьйлеген соьзи де оьзиндей ярасыклы, тапсыз соьз айтпас, ойындагын ойланып еткерер. Сонъгы келгенинде кисесиннен катеби куьппленген кишкей кутык шыгарды да, столдынъ уьстине салды.

– Ногайда ашыкярына белгиди кыз беретaган эди, сол аьдетти бузып, белгиди сага мен береятырман, – деди Айвар ярасыклы куьлемсиреви мен. – Энди арамыздан шайтан да оьтпес, деп билемен.

Мен юмган авызымды ашпай, яска тигилип карайман. Дуъмле-муьшеме кайнаган сув куйылгандай болды, эки увыртымнынъ янаятырганын сеземен. Айвар касыма ювык келди, мен онынъ юреги кабыннан шыгатыргандай болып тебетаганын сеземен. Яс аьдем меним кишкей, наьзик колларымды оьзининъ уйкен аяларынынъ арасына алып, манълайымнан оьпти де:

– Ал аьше, мен кайтайым, машина карайды, – деди.

Уйкен адымлары ман Айвар уйден шыгып кетти. Авыздынъ касыннан зуу эттирип кеткен «Волга» оьзи мен бирге меним куьлп-куьлп эткен юрегимди де сувырып аькеткендей болды.

Бир заманда эсимди йыйып, столдынъ уьстиндеги ясыл катеби куьпленген кутыкты ашып карадым. Кутыктынъ ишинде Айвардынъ коьзлериндей коьк каслы йинъишке алтын юзик туры эди. Уйге бирев кирип олтырмасын деп, кутыкты савытлар туратаган шкафтынъ сувыртпасынынъ арт бетине салдым.

Айвардынъ коьзиннен коьрип, онынъ белгисин калага алып келдим. Неге ди юзикти алтайбурын бармагыма салмага ырым эттим. Келсе коьрер деп, юзикти столдынъ уьстиндеги саьаттинъ касына салдым. Терезединъ касында турганымда, кутыкты ашып юзикке карадым, электроярыктынъ ярыгыннан юзиктинъ коьк туьсли касы куьннинъ саьвлелериндей шагылысты. Сол саьвлелерден коьнъилиме де ярыклык энгендей болды. Неге ди оьзим-оьзиме куьлем-сиредим. Юзикти алып бармагыма салып карадым.

Коьнъилимде кайдай да анъламсыз сезимлер кайнасып, «уьйден шык, шык» деп кыстагандай болдылар. Тез болып кийиндим де, колыма куьндикти алып кала орамы ман алыс болмай яшайтаган нагашакамнынъ уьйине асыктым. Эсикти нагашакам ашты.

– Не аьруьв болды келгенинъ, конакларым бар, бакыл эткендей кеншегинъ де бир якка шыккан, деп Рахмет уьстимдеги шылбыр сув болган плащти шешип, шуьйге илди. Колымнан ыслап, мени залга алып барды.

– Танысынъыз, мунавы меним боьлемнинъ кызы, Лаура. Институтта куьлык этеди, болаяк аьлим, – деди нагашакам эсиктен кирер-кирмес.

Столда олтырган эр кисилер орынларынан турып, колларын создылар.

– Айвар, – деп эр киси уйкен аясын созганында, тизлерим босап, уьстимнен сувык сув куйылгандай болды. Басымды коьтерип сол аьдемге карадым. Айвар болса меним наьзик бармагымдагы коьк каслы юзикке тигилип карады. Ер тесик болган болса, кирип кетпеге аьзир эдим. Бир де кийилмеген юзик не уьшин сол куьн бармагымда калганын оьзим де анъламадыш. Артынсыра яс аьдем басын коьтерип, мага карады. Йок, олар аьвелде нур шагылыскан коьзлер тувыл эдилер. Коьк коьзлер мага эки коькшил буздай болып коьриндилер. Айвардынъ шырайы да, турган турмысы да сынтастай эдилер. Мен онынъ уйкен аясынынъ арасыннан кишкей наьзик колымды алдым да, басымды тоьмен салдым.

– Ва, сиз бир биринъизди таныгандай коьремен. Э, Лаура, солайма? – деп нагашакам касыма келди. – Лирика потом, казанпешке барып, кеншегинъ аьзирлеген зат бар болса, бизге столга салаш, карындас.

Кисен туьскен аякларым ман казанпешке калай еткенимди билмедим. Асларды да столга калай болса, солай тиздим.

– Лаура, кел, оьзинъ де бизи мен олтыр, – деди Рахмет.

Сол союзлер мага кайдан да алыстан эситилгендей болдылар. Казанпештен кайтип шыгып кетеегим акында ойланаман. Айвардынъ туърленгени, сузык болып караганы, сынтастай катып турганы коъз алдымнан кетпейди. «Алдыңгы Айвар тувыл. Ога бир зат болган», деп ойландым ишимнен. Бармагымдагы юзиктинъ коък касы да мага буз кесек болып коъринди. Мен юзикти бармагымнан шештим. Сол арада коъзиме аятуыйдеги шуыйде Айвардынъ сактыян шонтыгы илингенин коърдим. Йылысып барып, юзикти сол шонтыктынъ кисесине аттым. Елкемнен бир уыйкен юк туъскендей болды.

– Лаура, келтагы, сени саклаймыз, – деди нагашакам.

Куълеткидей йылысып барып, Рахметтинъ касына олтырдым. Ол эр кисилерге аракы, а мага «Кагор» шагырыннан куйды.

– Навын ишпеге болады, карындас, пайдасы болмаса, зарары йок, – деди нагашакам. – Мен сага олтырганлар кимлер экенин айтпадым, дия? Биринши болып олтырган – меним бир деген йолдасым Айвар, заводтынъ бас инженери. Онынъ касындагы мырзадай яс – кеншегинънинъ кардашы Равиль. Бек ийги аьдем. Онынъ янындагы – мени мен куллык этетаган Аскер, милициядынъ подполковниги. Ал аьше, яслар, коътереегинъиз тостакайларды.

Рахмет-нагашакам касиети бойынша коъп соьйлемеге суьймейтаган, аьдемге яман айтып, бугыз тутып билмейтаган, намысы таза, юрегинде коклык болмаган ийги аьдем эди. Онынъ ялантоьслигин, конакбайлыгын коъп арада пишеси яратпайтаган эди. Нагашакам орамда коърген танысын уйге киргистип, туз-даьм эттиртпей йибермес эди.

– Яным-ав, конак аьзир болганы уьшин конакбай аьзир болмайды да, – деп пишеси неше айтса да, нагашакам оьзиндикин этетаган эди. Мине бу йол да суьйтип болган болар. Наьсипке, Зурида эртенъ минен кой эттен кувырдак та эткен, пыслак боьрек те писирген, холодильникте тавык кыймасы да бар.

Столдагылар тагы да иштилер, соьз курдылар. Мен шагырды ишкен тувыл экеш, ай кабагымды коътерип, олтырганларга караялмайман.

– Ва, Рахмет, мунавдай аьруьв карындасынъ бар экенин бир де айтып эситпегенмен, – деди соьзге шебер Айвар, аьр бир соьзин таптап айтып. – Сандыкка салып, ясыргансынъма карындасынъды?

– Неге ясырамыз. Авылдан келип, калада куллык этетаганлы бир йыл да болмайды, – деди Рахмет. – Аьдем арасына шыгып та уьлгирмеген.

Басымды коътермесем де, коьзлерин алмай, Равиль мага карайтаганын сеземен. Сонынъ арасында уйге кеншегимиз Зурида кирип келди.

– Бизде конаклар бар экен. Хош келдинъиз, – деп ол коътереси мен колын созып саламласты. Сонъ казанпешке асыкты, ерден йылы коян тапкандай, мен де олтырган еримнен турып, кеншектинъ артыннан казанпешке бардым.

– Не аьруьв болды сенинъ келгенинъ, Лаура, – деди Зурида. – Соьйлесеегим бар.

Сонынъ арасында, олтыргышларды дагыр-дугыр эттирип, столдагылар турдылар. Конаклардынъ кетейтырганларын сезип, Зурида залга асыкты.

– Шай асаятырман, неге турдынъыз? – деди ол.

– Берекет берсин, кеншек, булай да коъп олтырдык, – деди Айвар. – Энди де келермиз, Аллах айтса.

Мен казанпештинъ муыйисине тыгылып пысканман. Уыйкен адымлары ман Айвар казанпешке келип:

– Лаура, кимнен уърктинъ сол шаклы? Сав кал, коьрисермиз, – деди.

Мен ундемедим. Сонъгы соьзлерин Айвар тилининъ ушы ман айтканын сездим. Оны озгармага казанпештен шыккан да этпедим.

– Равиль, сен де кайда асыгасынъ? – деп Зурида кардашын токтатты.

Столдагы савытларды йыйып, казанпешке аькелген сонъ, Зурида бизди шайга олтыртты.

– Рахмет кирмей турып, айтаягымды айтып калайым, – деди кеншек. – Равиль, мине бизим Лаурамыз. Мен онынъ акында сага неше кере де айтканман. Ол да ялгыз, сен де бойдаксынъ.

Равиль, уьстиндеги кызыл коьйлектей, кып-кызыл болып кызарды. Уялшанъ, тартыншак экени коьринди. Шай ишип олтырганымызда я ол, я мен авызымызды ашып соьз айтпадык. Меним эсимнен Айвар кетпейди. Сол авыр сезимлерден босанаялмай, коьп юрдим.

Кайдан экенин билмеймен мен, Айвар коьптен уйленген деген хабарды эситтим. Бир кесек заманга дери басымда эскен боран ятыспай юрдим. Бир йол, Равиль мен экевимиз паркта юргенимизде, туп-тувра бизге карап келеятырган киси Айвар экенин анъладым. Равильдинъ енъиннен тартып, сол ерден кетейик дегенди билдирдим. Ама Равиль анълаганша, Айвар касымызга етти. Ол оьзининъ аьдеттеги йигерлиги мен:

– Равиль, кешир, Лаурага айтаяк эки авыз соьзим бар эди, – деди.

Равиль ундемей мага карады. Мен ога болган затты айтып уьлгирген эдим.

– Равильден ясырган затым йок. Айт айтаягынъды, – дедим Айварга.

– Шалтлык эткенсинъ, Лаура, – деп Айвар кисесине тыгылып, баягы ясыл катеби куьпленген кутыкты шыгарды. – Аьптелерим тек сени айтып турадылар. Мен де янъылыслык эткенмен, болаяк болса кешир...

– Йок, Айвар, ондай затка янъылыс деп айтып болмайды. Сен меним шыктай таза сезимимди таптадынъ, саттынъ, – дедим. – Сав кал.

– Бармагымда тап оьзиндегиндей коьк каслы алтын юзикти коьргенде, Айвардынъ айтаяк соьзи де, колындагы кутык та авада асылынгандай болып калдылар.

Равиль мен экевимиз кеттик. Айвар, Аллах соккан кулдай болып, бир заманга дери сол ерден кетейлмай турды.

«КОЬКЕКТИНЪ» УЛЫ

Эдикти (белгили себеплерден макаладагы аьдемлердинъ атлары туьрлендирилгенлер) коьрген сайын, коьп йыллар артта болган зат тык деп эсима туьседи. Яс аьдем, шуьшкиргенде бурныннан туьскендей, атасына бек усаган. Атасы ман улы бир-бирлерине бек усасалар, экевининъ бириси яшамайды, деп айтадылар. Ким биледи, сол соьзлердинъ акыйкатлыгыннанма яде Аллахтынъ эмири мен аьжели еткенненме, Эдиктинъ атасы Мамет, баласын коьрген де этпей, дуныядан тайды...

Сол куьн авыл лелей шувлап, ярбаста калды. «Мамет сувга кетти. Маметти Кобан ютты» деген авыр хабар, коькти ярып, айындырык соккандай болып,

савлай авылга яйылды. Кешеси-куьндизи Маметтинъ тувганлары, авыл яслары Кобан ягада калдылар, кайыклар ман сувдынъ анъкын-тенъкин шыгардылар. Ама, драгун солдатундай, мазаллы яс, ер юткандай, йок болды. Кайдан эсе де бир яктан водолазлар да келдилер, уьи куьнди олар да Кобаннынъ астындагы терек туьбирлерин актардылар, сув бойлап баьленше шақырымлар юрдилер. Сонъалыкка «этеек амалымыз йок» дегендей болып, колларын силкип, кеттилер...

Мамет бойдак болып коьп юрди. Авыл кызларынынъ бирлерин мисетсин-меди, бирлерининъ бойларын, баскаларынынъ сынларын яратпады. Яс аьдем, оьзининъ ярасыклыгына копарсып, коькирегин алдыга тиреп, «мендей ким бар?» дегендей болып юретаган эди. Кызлар да кайдай сага, минсиз бир Аллах дегенше, Маметке «копый» деген атты тага койдылар.

Бир-бирлериннен ясырсалар да, коьзлери «копыйда» эди. Кайтип суьймеек-синъ ондай ярасыклы ясты: бойлы-шарклы, бир шашы – бир мал, кундыздай койы кара касларынынъ астындагы коьк коьзлерине карасанъ, оьзинъди коьк деньизге атылгандай коьресинъ. Анасынынъ сынъар улы эди Мамет. Айсе де улынынъ кыз алганын эмиренип саклап турды. Ама, болжалсыз кус та ушпайды дегенше, Маметти сол затты этпеге асыктыратаган себеп йок эди.

Куллыгына барды, куллыгыннан келди, ювынып, тазаланып, клуб бетке айланып кезинди. Колхозда да сыйы бар эди. Яс болганы уьшин зоотехниядан терен билими мен биревди де алдыга шыгармады. Институтта тебенли билим алганынынъ шааты кызыл дипломы эди.

Бир куьн Маметтинъ яшавын асты-уьстине тоьнътерген зат болды. Ол школага практикага бек ярасык кыз келген дегенди эситти. Аминадан бир аз алдын практикасын оьтпеге школага Фаризат келген эди. Маметке Фаризатты да коьрсеттилер. Яс аьдем даь дегенде студент кызды яраткандай да болды. Клубтан Фаризатты уьйине озгаратаганын да аьдемлер коьп кере коьргенлер. Ама яс аьдемлердинъ аралары бир де бирикпеди.

Школага янъы келген кызды коьреек болып, Маметтинъ иши бытлады. Бир куьн ол, директорды излегенсип, школага кирди. «Директор» деген язувы болган кабинеттинъ эсигин сокпай ашты. Кабинетте олтырган кызды коьргенде, ястынъ коьзлери йыртылгандай болып кеттилер. «Мунавдан айырылув йок», деди яс ишиннен.

– О, о, Мамет, хош келдинъ. Адастынъма? Неше шақырып сени школага киргистеялмайман, – деп кабинеттинъ иеси, самайлары агарган орта ясларындагы киси, Маметке колын созды.

– Ва, заман йокты да, Амирбий Курманович, колхоздынъ куллыгын аьруьв билесинътте, шаштан коьп, танънан каранъа туьнге дери, – деп Мамет директор ман соьйлеседи, ама эки коьзи кызда.

– Таныс, Мамет, мунавы бизим янъы практикант кызымыз, Амина, – деди директор.

Мамет кестапандай уьйкен колын кызга созды. Амина да, басын коьтермей, яс аьдем мен саламласты. Уялганнан кыздынъ ак ботлашыктай увьртлары нар алмадай кызардылар. Мамет кыздынъ кишкей, наьзик колын бир кесек заман уьйкен колынынъ аясында ыслап турды. Амина колынынъ тершиккенин сизди, аясын оьзине тартты.

– Таныстык, дия? Меним атым Мамет, толы этип айтаяк болсанъ – Магомет, – деди яс.

Кыз, куьлеткидей болып, кабинеттен йылысып шыгып кетти.

– Коьзинъ калды болар деймен кызымызда, э, Мамет? – деди Амирбий Курманович, Маметтинъ куйыдай терен коьк коьзлерининъ ялт-юлт эткенлерине карап.

– Ва, кызлар азба, тас атсанъ, барып кызга тиек, – деди Мамет, шайпаксып.

– Койтагы суьйтип соьйлегенинъди, кызды яратканынъды коьрип турыманта.

– Яман деп айтпайман, аьруьв кыз...

– Аьше, ойлан.

– Коьрип алармыз.

– Фаризатымыз бан да бир затынъ бардай коьремен.

Мамет, бир зат та айтпай, тек манълайын йыйырды.

– Ал, аьше, Амирбий Курманович, коьрсет балшетенлеринъди. Заман тавып, сонынъуьшин киргеним де.

Директор Маметке кылыплы карап куьлемсиреди. Артынсыра экеви де школадынъ бавына карап юрдилер. Язлыктынъ шуваклы куьнине куьезленип, шетенлерден шыккан шыбынлар ярмалыкларын этип бызылдайдылар. Мамет шетеннинъ бирисин ашып, рамды шыгарды. Йогарга коьтерип карады.

– Шыбынларынъ кыстан аьруьв шыкканлар, аьруьв куллык этедилер. Тек анав ятып ашарларды йок этпеге керек, бек коьп олар, – деди зоотехник. – Мен бир куьн тавып келейим де, шыбынларынъ ман капитально куллык этейим. Бийлеринъди де орынластырмага керек...

Амирбий Курмановичтинъ сол эди Маметти сонъгы кере коьргени. Арасы коьп кетпей, Мамет Аминады алаятырган деген хабар савлай авылга яйылды. Яс кеш сайын школадынъ алдына келип, кызды уьйине дери озгаратаган болды. Эки яс аьдемнинъ арасына тил тыгатаганлар да шыктылар. «Мамет Фаризатты алдаган, сак бол, сени де алдар», «Ол бир пише алып коьйак тувыл, бек кызыкай яс» деген соьзлер кыздынъ юрегине сис болып кадалсалар да, ол Маметти коьргенде, юзин туьрлендирмеди, эситкен соьзлерининъ бирисин де айтпады. Суьйтип бек суьйген эди ол Маметти.

Аминадынъ басында айланатаган лебиз ой бир де тынышлык бермеди. «Ярабий, Фаризат пан Маметтинъ арасы терен болса ша? Мен араларына кирип куьнага калмайманма экен?» Эл авызына элли аршын боьз етпес дегенше, сол соьз авылда бир де ятыспады. Бир йол Амина кыймасы ман ашык соьйлесек болды.

Соьз не акында бараягын анълаган Фаризат кыпынълады, ама юзининъ туьрленгенин билдирмеске шалысты.

– Биревге де ыйнанма, сизди бузаяк болып айтадылар, – деди де Фаризат басын тоьмен салды. – Сага айтпай боляк эдимме, арамызда бир зат болган болса.

Амина кыймасынынъ соьзлерининъ арасында кайдай да оькинишликти сезди. Болса да, Фаризаттынъ айтканына ыйнанды. Мамет куьнде де канатланып келеди: бир де шешекей, бир де кутык каьмпет аькеледи, бек суьйгенин билдирип, кыздынъ коьзине туьседи. Экеви бирге боляк куьнди шыдамсыз саклайды. Той боляк куьн де белгиленди.

Бир куьн Амина практика соравлары ман калага барып келмеге кереги акында Маметке айтты.

– Куллыкларымды бир-эки куьннен бажарып кайтарман, – деди кыз ашыкярына.

Ама калага келгенинде Аминады: «Кайт, артынъа тез кайт!» – деген сезим кыстап коймады. Кыз окыйтаган ерине барып, бир куьннинъ ишинде баъри куллыкларын битирди. Кешки автобус пан яне авылга кайтты. Авылга еткенинде кас каралып, тоьгерекке каранъа туьскен эди. Аминадынъ уйге киргени де сол, артыннан конъысы окытувшы кыскааяклы йылысып кирди.

– Амина-яным, айтаман да оьлемен, айтпайман да оьлемен, айтпасам, сени кызганаман, – деп эректен айландырып баслады ол соьззин. – Мамет Фаризат пан айланатаганын коймагандай коьремен. Соьле де ол Фаризатта деп билемен. Алдав-сулдав ман яшавды баслап болмас. Аьруьв этпейди Мамет. Эринмей барып кара да, кажымаганлардынъ бетлерин аш.

Сол соьзлерди эситкенде, Амина уьстине бузлы сув куйылгандай болды. Коьзлерин эрек тигип, ол бир кесек заманды сынтастай кыймылдамай турды. Сонъ уйден шыгып, кырдынъ шетинде турган колхоз уйи бетке карап зыранълады. Ол Фаризат яшайтаган боьлмединъ терезесиндеги пердединъ ярыгыннан коьзлери мен уйдинъ ишин тинтти. Куьнъирт янган шырактынъ ярыгында коьрген затлары бетине кан шаптырдылар.

Амина, аяклары кайдан басканын билмей, юреги кабыннан шыгатыргандай болып, уйине кайтты. Уйине кирип, эсигин бекледи. Шыракты да якпай, эт бети мен орындыкка туьсип ятты.

Сол ятувдан кыз эртеникке дери турмады. Танъ агарып келеятырганда, Амина «Спорт» деп язылган уйкен дорбасына болган затларын сыплады да, эртенги автобуска шыкты. Ол практика куьнлерин каладагы квартирасында аткарды. Болган заттан коьпке дейим эсин йыялмай турды.

Окувына барган биринши куьнинде ол, училищединъ касында Маметти коьргенде, састы. Тизлери босап, я аьри, я бери бараягын билмей калды. Мамет кызды коьргенде, онынъ алдына шыкты.

– Коьзим коьргиси келмейди сени. Бу саьат йок болып кет! – деди кыз, ашув соьзлерди ишиннен тегаран сыгып шыгарып.

– Кой, сабыр бол, – деп, яс аьдем кызга ювыклай берди.

– Келме касыма, кет! – дей берди кыз.

– Сен не этесинъ аьше, алтыным? Биз тойга аьзирленемизди де, а сен келесинъ де...

– Суьйгенинъди ал да, эт той. Тек мени кой!

– Сен меним суьйгеним!

– Елке шукурынъда коьрерсинъ сен энди мени!

Сол соьзлерди айтып, Амина ястынъ касыннан ыстыртып кетти. Оннан сонъ да Мамет калага коьп кере келди. Ама Амина ога бурылып караган да этпеди, авызын аштырып соьз айтпага бермеди.

Фаризат практикадан кайткан сонъ да, оннан сонъ да Амина кызды бир де коьрмеди. Фаризат оннан тасаланатаганын сизди. Бир куьн Амина базарга барганда, Фаризатты анъсыздан коьрди. Кызлар бир бирлерине тигилип карадылар. Амина, кыймасы ман соьйлемеге суьймейтаганын билдирип, йолы ман бара берди. Фаризат артыннан етип:

– Амина, токта, яным, кешир мени, коьтере затты да анълатайым. Мен тен-текеп, мен сенинъ табаншанъа тийисли тувылман, мен елбаспан, – деп кыймасынынъ тоьгерегинде аяздай айланды. – Алдандым, Маметти яраттым, а ол мени алдады. Сени суьеди, мени куьнали этти. Мен оьзим шуьшлимен. Курсагыма бала битсе, Мамет меннен айырылмас деп ойладым. Авыраяклыман дегенимде, Мамет мени коьтере де коьрип унамады. Кимге керекпен мен энди?

Фаризат, коьзлериннен буршактай тыгырган коьзясларын ыслаялмай, йылады. Йылавынынъ арасында:

– Кешир, Амина, Аллах уьшин кешир, тилеймен, – деп ялбарды.

Амина, коьзлери уьнъирейген, сыпаты-шырайы кашкан, азган кыймасына аявлы карады. Аьдем баласы тувылма, языгы шыкты.

– Амина, бир зат алып егисттагы, аштан оьлмеге турыман, – деди Фаризат, басын тоьмен салып. – Мунав балады туьсирмеге де уялдым.

Амина оьзининъ юрегиндеги кесек буз иригендей коьрди. Дуныяга энеек бала уьшин ол оьзи де яваплы экенин сизди. Ол бир дорба этип, базардан тузлы кыяр, пыхы, суьт, ювырт, тагы да коьп азык-туьлик алып, кыймасына узатты. Фаризат, ерден йылы коян тапкандай, дорбады алды, кыймасынынъ бетиннен оьбип йылады.

– Кыйын болса, кел. Кайда яшайтаганымды билесинъ, – деди Амина.

Яз озды. Амина калада куллык этип калды. Фаризат пан баягыдан сонъ коьри-спеди. Бир куьн тел согып, Аминады бала табув уьйине шакырдылар. «Тапкан болар каьрип», деп, Амина ишиннен ойланды да, тез болып кийинип туькенлерге шапты. Ол тоьгереди хар ман, коькшил ленталар ман ярасыкланган конверт-юркан, ахыр туьрли яялыклар алып, бала табув уьйине барды. Эсикте турган ашувлы врач:

– Шешекейинъизди, шампанскийинъизди дорбанъызга салынъыз... Кашкан. Баласын авызландырган да этпеди. Коькек. Сынын бузгысы келмейди, коьресиз. А сиз ким боласынъыз? – деди.

– Синълисимен... – деп Амина, суьйтип айтканына суьйинди. – Доктор, балады коьрейимтагы.

Врач кыскаяклыдынъ коьзлеринде куьшли аьсиретти сизди эм колындагы балады Аминага созды. Дуныядан бир кайгысы болмаган бала напасыз уйклайды. Кайдан билсин ол оьзининъ басына туьскен уьйкен кайгыды. Коькек-анасы оьзин таслап кеткенин кайдан билсин. Амина коьзлерин каплаган коьзясларын тегаран ыслайды. Бу балады ол оьзининъ юрегининъ туьбинде юргистпеге болаяк эди де. Амина балады биревге де бермеске ойланды. Ол оныкы. Бала табув уьйининъ бо-сагасына шыкканлардынъ бирлери колявлыклары ман, бирлери халатларынынъ ушлары ман коьзясларын суьртип, Аминадынъ артыннан карап калдылар...

Кара куьздинъ куьнлерининъ бирисинде Амина Мамет сувга кеткен деген хабарды эситти. Бир куьн эртенъ минен авыл аьдемлери Мамет бир ерден шыкпаспа экен деп Кобан ягасына келгенлеринде, ярбастынъ тик еринде бавырына кишкей балады басып олтырган кыскаяклыды коьрдилер. Ярбаста куьзет шыккан кыскаяклы Амина эди...

Соннан бери коьп йыллар оздылар. Авыл аьдемлери коьбиси Маметтинъ сувга кеткенин муткан да эткенлер. Тек ярбаста кара мермер таста «Суьйген Маметке» деген язувы болган сынтасты ким салганын соьлеге дери бирев де билмейди. Маметтинъ тамам оьзиндей ярасыклы, бойлы Эдик бир байрам, курман калдырмай, каладан келип, авыл аьпендисине кара сынтастынъ касында дува эттиреди.

Мухарбий АУБЕКИЖЕВ
КЧР - дынь белгили шаири

ПОЭТ ДЕГЕН...

Янъыларда, туън ортасы авганнан сонъ, кужырлы туъс коьрип, уйкым шашылып кетти. «Поэткайдай болмага керекти?» — деп, мен Суюн Капаевтен сорайман экен.

Онынъ айткан соьзлерин уянганлай ок яздым эм оларды сизге де йиберемен.

**Поэт деген,
Теньлестирсенъ,
Бала яткан тавыктай.
Койнындагы
Юмырткалар
Усайдылар йырларга.**

**Тамак кытып,
Куьнге шыкпай,
Узак туьнлер ялыкпай,
Бавыры ман
Шайкап, кымтап
Ян салады оларга.**

**Юмырткадан
Шыккан шипий
Иереди тавыкка.
Торалады —
Канат кагып,
Конашага конады.
Був тиймеген,
Шайкалмаган,
Кымталмаган юмыртка
Сылкым болып,
Ирип-ширип
Уясында калады.**

АТАЛУВЛЫ ЮЛДЫЗЛАР

**Бар, дейдилер,
Аталыган
Оъз юлдызы аьр кимнинъ,
Дуныяга
Сен тувганлай,**

Ол да коькте янады.
Кысмет кесип,
Таъвесилсе,
Ютар оьтпек тилимнинъ —
Сол саъатлей
Соьнеди де,
Куьл-топырак болады.

Ыйнанмадым —
Бардым бир куьн
Санъыр мезар касына:
Кабырларды
Казадылар
Кара-кара донъызлар.
Кеш болганлай,
Тизуьвлесип
Басказыклар басына,
Кезуьв-кезуьв
Коьктен туьсип,
Конадылар юлдызлар.
Бирер кеше
Коьктинъ бойын
Коьзлерим мен тинтемен:
Сескенемен,
Сийрек болып
Коьринселер юлдызлар.
Уйкым кашар
Сондай туьнде,
Экинши куьн эртенъ мен
Булыт баскан
Коьнъилим де,
Куьрт сиседей бузылар.

ТАРМАСАМАН ТАВ БАСЫНА

Тав тигине
Тармасканда,
Тымаладым туьбине.
Басымды да
Соктым таска.

Тилимди де тиследим.
Ян — ягыма
Каранганда,
Мермер тастынъ тоьсине:
«Токта. Тыншай,
Асыкпа!» — деп,
Язылганын эследим.

Токтамадым.
Тыншаймадым.
Тармасаман тагы да.
Кийим йыртып,
Тас — тегенек
Ший этимди талайды.
Асыгаман,
Ювыклайды
Энди кешлик шагы да.
Тав басында
Мени, белки,
Куьн шувагы саклайды.
Куьн шувагы
Коьз каматса,
Шыksam тавдынъ басына,
Бас айланып,
Йыгыларман.
Тав этекке кайтарман.
Тырнагым ман
Шонъкыр казып
Мермер тастынъ астына,
Солшонъкырга,
Шоьнькип барып,
Тыншаймага ятарман.

КАРТАЙМАЙДЫ

Шаш агарган.
Ойланмайман,
Картайдым деп, кайгырып.
Яйнап кеткен
Яслыгымнынъ
Ялдамайман артыннан.
Амалым йок —
Бас туьссе де

Кара ерге тыгырып,
Кашып болмас
Яшавынъда
Оьзинъ туьзген бактынънан.

Яслыгымда
Яшаганман

Арамлыкты сагынмай,
Кенетеннинъ
Кайгысына
Караланып куыйгенмен.

Тувган ерим,
Халкым баа
Мага тапкан анамдай,
Эм анамнынъ
Суыйими мен
Мен де оны суыйгенмен,
Кыйналганнынъ
Мен болганман
Кыйынлыкта касында,
Ялгызлыктынъ
Язаларын
Мен озым де шеккенмен.
Кырларымда
Йырлаганман
Татымлыктынъ акында,
Юргенимнинъ
Коьп йолларын
Сол йырлар ман оьткенмен.
Йырларымды
Савкат этип
Суыйгенлерге бергенмен,
Суыйиспеге
Демев болсын
Олар яска эм кызга.
Кырларымда
Йырларымды
Канат этип кергенмен,
Ушырсынлар
Мени олар
Даьмемдеги юлдызга.
Келсин картлык
Кайгырмаспан.
Ак шашларга куыймеспен.
Коьнъилимде
Яшав бойы
Шешекейли яз болса.
Шал шашлар да

Кайгы болам?!
Мен картлыкты билмеспен —
Ятлавларым,
Юрегимдей,
Куьн-куьнде де яс болса.

ЯНСЫН ШЫРАК

Танъ атканша тартылмайды
Шырагымнынъ мелтеси,
Май таъвесип туълесе де,
Куьйдирсе де йиплерин.

Язганыма ярдам этип,
Ярыгынынъ куьлтеси.
Сырласпаган сырларымнынъ
Тоьктиреди юклерин.

Янсын шырак! Ол янганда,
Ойларым да яп-ярык.
Куьнъиртленип кызганмасын
Ярыгынынъ шувагын.

Кешеликтинъ адастырган
Каранъасын как ярып,
Тар сокпактан тайганга да
Йол таптырсын шырагым.

ЙОЛДА

Берекет авылы ясыл бавга коьмилген. Куьздинь етуьви мен тереклердинь бир кесек япыраклары саргайганлар, арасында ерге туьсетаганлары да бар. Япырак, уьйириннен айырылгысы келмеген малдай болып, авада айланады. Кайтип айланса да ер оьзине тартпай болмайды.

Авылдынь ортасында орынласкан уьш шарлаклы школадынь каралдысы ал-йоегерли шешекейлерге толган. Сентябрьдинь биринши куьни болган уьшин куьн шувагын кызганмай тоьгеди. Шешекейлердинь бирисиннен баскасына коньп балшыбын да азыгын йыяды. Ол, яздынь кеткенин сезгендей болып, шешекейлерден керек азыкты алып калмага асыгады. Шешекейден баскалыгы болмай келген балалардынь давыслары школадынь каралдысын бийледилер.

Арасы коьп заман озбады. Аьр класстынь окувшылары айырым-айырым куьп болып тизилдилер. Колларына шешекейлер ыслап, юзлерине куваньштынь нуры энип турган балаларды директор Азамат Алиевич яньы окув йылынынь басланувы ман кызыклы саламлады. Балаларын школага алып келген аналар эм аталар давысларын артык шыгармай бир-бириси мен сыбырдасадылар. Олардынь юзинде де куваньш эм оьктемлик сезиледи.

Шань согылды, кишкей классларга баратаганлар ала-куйын болып школага шабадылар. Уьйкенлердинь «асыкпаньыз», «шаппаньыз» деген соьзлерин кулакларына да аспайдылар. Олар эсиктинь касында топарласканлар. Кайсысы да алдын кирмеге шалысады.

-- Коьресизбе, саьбийлер школады, классларын сагынганларын. Меним классымда олтыргынь келмейим? Юриньиз. Балалардан коьп затлар эситерсиньиз. Олар яздынь ишинде коьрген эм эткен затларын тоьгип айтаяктар,-- деди окытувшы Сеитби Лукманов.

-- Барайык, неге бармайым, -- деп мен де явапладым.

Алтыншы класстынь окувшылары окытувшы келгишей оьзлерининь сайлаган парталарына олтырганлар. Куьннинь шувагы класстынь ишин бийлеп алган. Терезединь туьбиндеги кызыл туьсли шешекейлер яйнайдылар. Кара сыр ман сырланган такта бияладынь куьзгисиндей болып йылтырайды. Класстынь иши тып-тынык. Ушкан шыбыннынь давысы эситиледи.

Мен арттагы парталардынь бирисиндеги бос орынга барып олтырдым. Сеитби Лукманов журналды ашып окувшылардынь тукумларын эм атларын айтып шыкты, списоктынь энь соньында язылган окувшыдынь тукумын эм атын айтканда, окытувшы орныннан турды да:

-- Баалы балалар, бу йыл сизинь класс бир аьдемге коьбейген. Бизге окувшы Бекбулат Янбеков келген. Эште сиз оны ман таныскан боларсыньыз, -- деп меним алдымда олтырган яс баладынь басыннан сыйпады.

-- Класстагы яслардынъ арасыннан «танысканмыз» деген бир-эки давыс шыкты. Кызлардынъ да бир кесеклери яс бетке бурылып карадылар. Окытувшы Бекбулаттынъ атасы эм анасы коьп заманды Сибирьдеги курылысларда болганын, соннан коьшип келгенлерин анылатты. Бекбулат колына ыслаган авторучкасын кысты, аьри-бери айландырды. Онынъ ятсыраганы сезилди. Окытувшы барып орнына олтырды. Класс сабырланды.

-- Язгы каникулларынъыз озды. Онынъ куьнлеринде кайсынъыз да бир каьр эткен боларсынъыз. Кыдырган ерлеринъиз де бар болар. Буьгуьнги биринши сабакты сизинъ каникулынъызга багыслайык. Ойларымыз бан боьлисейик, -- деди окытувшы.

Сосы соьзлерден сонъ окувшылардынъ бир кесеклери колларын коьтердилер.

-- Сабырланынъыз. Баьримиз де бирге соьйлесек классты да коьтерермиз. Соьзди Арсенге берейик,-- деди окытувшы.

Экинши партада олтырган Арсен ушып турды, тоьгерегине басын бурып карады да, хабарын баслады.

-- Мен каникулымнынъ бир айын «Дослык» пионер лагеринде озгардым. Онда бек кызыклы эди. Кыралымыздынъ, крайымыздынъ калаларыннан эм авылларыннан коьп балалар келгенлер. Олар ман таныстым. Биз лагерьде болган куьнлеримизде коьп кере экскурсияларга эм походларга бардык. Баска як-тан келгенлерге би-зим еримиз, онынъ табиат байлыгы бек ярады. Бизди бир кере экскурсияга соболь эм норка оьстиретаган фермага аькеттилер. Онда мага бек ярады. Ондагы януварлар бек ярасыклы. Тел шилтерлерден этилген клеткалардынъ ишинде ойнап турганларын коьресинъ, касыннан кеткинъ келмейди. Школады кутарсам сосындай фермадынъ бирисине бараякпан, -- деди Арсен.

Арсеннен сонъ баскалар да турып язда коьрген затларын, эт-кен куллыкларын хабарладылар.

-- Коьрип турымыз язгы каникулынъыздынъ аьруьв озганын. Арсен айтып озды школадан сонъ кайда бараягын. А сизге кайдай куллык, усталык ярады? Уьйкен болсанъыз ким болмага ойлайсынъыз? -- деди окытувшы.

Шашы аьдуьвленип оьрилген, басындагы банты ак шешекейдей болган кыз колын коьтерди.

-- Айсахан, сенинъ айткынъ келем, -- деди Лукманов.

-- Меним аьптем колхозда сыйыр савувшы болып куллык этеди. Аьр йылда да ол ферма ман тав отлагына шыгады. Йылда да мени оьзи мен аькетпеге суьетаган эди, тек мен бармайтаган эдим. Бу йыл тай яйдагындагы аьлди, онынъ табиатын коьзим мен коьрмеге токтастым. Онда мен савувшыларга колымнан келген ярдамды эттим. Бир куьн аьптем мага какырадынъ астында яткан баспакты коьрсетип:

-- Мунавын коьресинъме, каядан тайысып аягын сындырган. Ветврачымыз Хусин оны сол сабат шырышлап байлаган. Алдын яткан ериннен турмайтаган эди. Соьле отламага бармаса да аягына басады, -- деди аьптем.

Конъыр туьсли баспак. Манълайында ак тамгасы. Мойшактай коьзлери мен аьдемге термилеп карайды. Сабыр. Сол куьннен алып оьристинъ аьруьв ерин-

нен орак пан орып оьлен аькелип турдым. Мезгилинде сув аькелип сувгардым. Турган вакытында аьдуьвлеп тазалайтаган эдим. Бир айдынъ ишинде бир-биримизге уьйрендик. Ол бир аз сылтанъласа да юрип баслады. Мен уьйге кайтаякта тегаран бир айырылдым, ол да мойшактай коьзлерин мунъайтып калды. Солай ок савытты, сыйырларды саватаган агрегатларды ювмага колластым. Куьндиз тоьгеректи кыдырып коьрдим. Ондагы ярасыклыкты айтып сонъына да шыгаяк тувылсынъ. Оьрис белге келеди. Онынъ ишиндеги шешекейлер бирисиннен-бири ярасыклы. Кызыл, коьк, сары, ак шешекейлерге кушагынъ толып кайтасынъ. Терен йылгалардынъ иши калын кара агаш. Ондагы туьрли куслардынъ зарнаган давыслары йылга бойы ман яйыладылар. Баслары ак шалма ман оралгандай болып турган тавларга саьатлеп карайсынъ. Авадынъ тазалыгыннан тыныс алып тоймайсынъ. Аьптемнинъ куллыгы авыр болса да бек ярады. Мен эндигиси аьр йылда да оны ман тав яйлыгына шыкпага шалысаякпан, -- деди Айсахан.

-- Сеитби Умарович, мага да айтпага болаягым, -- деп меним алдымда олтырган Бекбулат колын коьтерди.

-- Айт Бекбулат! -- деп окытувшы ога ызын берди.

Класс тынды. Балалар бурылып Бекбулатка карадылар.

-- Меним атам Сибирьде шофер болып куллык эткен. Ол курылыс материаларын тасып йолда юмалап юрген. Рейстен кайтса бизди тоьгерегине йыйып барган ерининъ эм эткен куллыгынынъ акында хабарлайтаган эди. Онда яз мундагындай тувыл, кыска. Окувдан бос куьнлеримде атам ман кыдырмага суьятаган эдим. Бол-са да ол: «Сибирь сага Ташкент тувыл» деп аькетпеге унамайтаган эди. Доьртинши класска юретаган йылдынъ куьзинде каникулга шыккан заманымда атам оьзи мен кыдыртпага разы болды. Мен оьзим-оьзимге ыйнанмадым. Юрегим телезип кетти. Эртеньги шакта ас ишпеге олтырган заманда атам мага карап:

-- Аьше аьзирлен, ясым, йылы кийин, кийиз этиклеринъди салмага мутпа. Астынъ кайгысын ананъ шегер. Сен оьзинънинъ каьринъди шек. Мен маьшинди алып келейим, -- деп уьйден шыгып гаражга кетти.

-- Ясым, сувыкта не зат этеексинъ, тонъып-кыйналып. Оннан эсе китаб окып, йылы уьйде олтырсанъ аьруьв тувылма деп, -- анамнынъ йибергиси келмеди.

Коьтерилген коьнъилди, тепкен юректи кайтип токтатып болаякты. Мен атамнынъ айтканындай йылы кийимлерди кийдим. Анам куьни-бурын аьзирлеген азыкты артпакка салды. Бир аз заманнан сонъ атам уьйкен автомаьшин мен ерди сенъкилдетип каралдыдынъ касына келип токтады. Мен артпакты эм уьйкен тонды суьйреп онынъ касына келдим.

-- Боранда, куьртиктинъ астында калсанъ да тонъаяк карарынъ оьринмейди. Олтыр, ясым, -- деп атам артпак пан тулып тон-ды кабинага салып ярастырды.

Мен бийик кабинага тармасып тегаран бир миндим. Автомаьшин ерди ярган куьшли давысы ман коьзгалды. Кабинадынъ алды терезесиннен йолдынъ эки ягасындагы тереклердинъ бас бетлери коьринеди. Йолды, ювыктагы затларды коьреек болып мойнымды созувдаман, атам мага бир де карады, эки де карады. Сонъында:

-- Ясым, биз промбазага еткишей сенинъ мойнынъ кутандыкындай болып созылар. Соьле пол тегис, мунадан ыслап турагалып карап бар, -- деп куьлемсиреп ыслак еримди коьрсетти.

Энди мага йол да, йол ягадагы тереклер де колдынъ аясындадай болып коьринди. Йол бузлаган, ойпатлыкта йыйылган сувдынъ уьстиндеги бузды автомашинадынъ тегершиклери кыршылдатып, сиседи ваткандай этип ватадылар, тоьгерек як тып-тынык. Тек бийиклиги мен булытларга тирелип токтагандай карагай тереклер бир-бири мен сыбырдаскандай боладылар. Алдыда бир уйлер коьринип басладылар.

-- Промбазага етеятырмыз, ясым,— деди атам, уйлер коьрингенде.

Автомашинады уйкен складтынъ касына янастырып токтатты. Бир кагытларды бергеннен сонъ автокран бир уйкен ящиклерди КРААЗ-га толтырып тиеди. Биз оннан шыккан вакытта экинли болган эди. Маьшиннинъ давысы тагы да бек шыгады. Ол оькирген бугадай алдыга ювырады. Бир ярты йолды озар-озбас моторга бир кыйынлык етти. Атам машинады йолдан шыгара берип токтатты да, капотты ашып моторды карап баслады. Туьрли ашкышлар ман бир затлар этеди. Кас каралды. Мага бир туман туьскендей болып коьринди. Фонарьди ягып та атам мотор ман бир кесек заман алысты. Кабинадынъ сисесиннен кардынъ явып баслаганын коьрдим. Атам капотты явып кабинага кирди де: «Эй ясым, биз буьгуьн кагазлаяк болып турамыз. Кала, балтады алайым. Бир от якпасак болмас. Сен тулыпка оранып олтыр»,--деп кабинадан шыкты.

Мен кымталып оралдым. Мага балтадынъ агашка тийген сеси эситиледи. Каранъалыктан бир зат та коьринмейди. Машиннен бираз эрек кетип атам от якты. Карагай теректинъ бутаклары тарс-тарс деп мылтык атылгандай тарсылдап янадылар. Окында ракеттей болып от та ушады.

Мени де от ягага аькетти, аягымнынъ астына калын кийизди салды.

-- Эндигиси бир шофер озгышай биз булайда каравыл шыгаякпыз,-- деди атам.

Атам касымда болса да юрегим бир аьлемет болды. Коркканын да, коркпаганын да анъламайман. Заман бир узак болып коьринди. Бир кесек от ягада болганнан сонъ уйклап кеттим.

Эртенъликте мени «Кешиктинъиз де, не зат болды? Бекбулатымды тонъдырган болырсынъ» деген анамнынъ соьзлери уянттылар.

-- Кайдан тонъсын мунадай тулып пан аьдем тонъатаганым,-- деди атам.

Ваня деген ат меним басымнан шыкпайды. Туьсимде коьрдимме, кулагыма шалындыма маьнесин анъламайман.

Ас ишпеге олтырган заманда кешиккенимиздинъ маьнесин анълатты.

-- Иван Хвалов болмаган болса, соьлеге дейим де уйге йыйылаяк тувыл эдим. Кыдырали ястай кыйналган заманынъда расып кояды. Оьзининъ машинине тиркеп аькелди. Ол бек кыйналып келди. Бекбулатымыз кабинада тыйын тонга оралып буф деп уйклады, -- деди атам, аьр соьзди ярасыклап айтпага шалыскандай болып.

-- Оннан сонъ анъладым атамнынъ кыйналып турган шагында онынъ досы Ваня расып калганын. Мен уйкен болсам шофер болаякпан, -- деди Бекбулат.

-- Тувра айтасынъ, Бекбулат, Сибирьде шофер болганнынъ аьр рейси йигитликке тенълес, -- деп окытувшы айтылган хабарды йоьпледи.

Мен яс дослардынъ канатлы ойларына, уйкен мырадларына суьйингеннен сабактынъ озганын сезбей калдым.

ДАНЬЫЛ БОЙЛАП

Заур Кербашевти авылда коьплер санга алмадылар. Шынты куллыкшыга санамадылар. Заурге он ети йыл ювыклаган уьшин онынъ бойы ясына келисип келмеди. Теньлериннен маштак эди. Сонынъ уьшин теньлерининъ арасыннан «дербиж» деген селеке атты Заурга бергенлер де шыктылар. Ога кайдай затты тапшырсалар да, ол бу затка селки карады. Иске коьнъил ятпаса, кол батпайды ша. А Заурдынъ коьнъилиндеги ойында тек трактор эди. «Эх, бир тракторист болсам!» деген соьзлерди оьзи-оьзине де айтты, теньлерине айткан йолы да болды. Ол соьзлерди эситкенлердинъ бир кавымы: «Сеннен де не тракторист шыксын» деп куьлди.

Авылдынъ тоьмен ямагатынынъ бригадири, коьп соьйлешши Алим Заурды оьзининъ кыска акылы ман ойланып, аьдем этеек болып туьрли куллыкларга йиберди. Коьбисинше ол кыскааяклы этетаган куллык болып шыкты. Соьйтип: Заурды даь деп каснак туьпте орынласкан кус фермасына йиберди. Эртеги даь-сте эл малындай оьрип, шыккан коькислер давыс эситсе канатлары ман ерди сызып, боьтекелерин коьптирип кавдырайтаган атаманлар да Заурды коьнъиллендирмедилер.

Ферма басшысы Абдул даь деген куьнде Заур уьшин суьйинди. «Бу йигит фермадынъ яшавына, куллыгына бир янъылык эндирер, тыншаймага заманым етеятыр. Орынымга оны аьзирлермен» деген ойлар Абдулды тасламай турдылар. Яска билгенин айтты, уьйретти, ис йорыгын коьрсетти. Билген затын кызганмады, ясты дайым коьнъиллендирмеге шалысты. Абдулдынъ ата кебинде айткан соьзлери Заурдынъ кулагына кирмедилер. Колы куллыкка бармады.

Абдул коьп куьнлерди даянды. Сонъында ястан шыгаяк затты коьрмеген сонъ, аьруьв этип йолга салды.

-- Коькис этти яратпаган болсанъ, каймак емеге бар. Курсагынъа белки ол ярасар, -- деп бригадир Заурды суьт фермасына савушы этип салды.

Онда да зат шыкпады. Бир йол савган суьтининъ яртысы ерге кетти. Коьрсеткенлердинъ, айтканлардынъ маслагаты кулакка асылмады, коьзине коьринмедилер. Сыйыр савушылардан: «Заур, сага сыйыр тувыл, эшки савмага керек» деп селеке соьзин айтканлар да шыктылар. Оннан оны куьнтоьстеги бакшага каравылга йиберди, Куьнтоьстинъ бавырындагы кара казандай карбызлар, соьзйпа сары кавынлар онынъ коьзине коьринмедилер. Иске коьнъил ятпаса, кол батпайды ша.

Болмаганда, бу ястан шыгаяк затты коьрмеймен деп бригадир оны бир куллыкка да йибермедилер, ога бир зат та тапшырмады. «Болмаяк яс» деп колын силкип койды.

Заур каьрсиз бир куьнди юрди, эки куьнди юрди. Каьрсизлик пен юма озгарды. Даь деген куьнлерде сезбесе де, сонъалыкка оны теньлерининъ туьрли куллыкларда балтадай батып ислевлери ойландырды. Ишиннен оьзин-оьзи шышкан наьртуькти кемиргендей кемирди. Бир куьн эрте туьрп узун саплы кармагын алып Заур сувга йоьнеди. Йолда ога колхоз басшысы Исламбек расып калды. Председатель токталды да:

--Йылкышы куьрыгын суьйрегендей, узун кармак сапты суьйреп йоьнединъ де. Куллыктынъ шаштан коьп заманында, мунадан баска каьр табалмадынъма?

Сен энди бала тувылсынъ, куллыкшы кол етиспейтаган заманында сув бойлап, балык ыслап юрмеге керегим? Ярамас, ярамас, Заур,— деди.

Председатель йылкышыдынъ курыгы дегенде «эх, энди булар йылкышы этеди экенлер» деп Заур калтырап, басына бирев бузлы сувды куйгандай болып кетти. Сонъ эсин йыйып:

-- Мен куллыксызбан, -- деген явапты кыйналып, сыгылып берди.

Оны эситкенде Исламбек авызын ашып калды. Кавгада тапкан уйкен ярасынынъ бетиндеги тыртыгы, тагы да бек тыртайгандай болды. Заурдынъ куллыксызбан дегени де председательдинъ басын айландырып, коьзининъ алдында йылтынлар ушырып йиберди. Кайтип айлансанъ да, каякка карасанъ да аьдем етиспейди. Мал фермасына, аслык йюновга, ем аьзирлевге кол керек. Кавга токтаганы ушин ярасы сонъына дейим битпеген. Председатель булай шыдамлыгын коьрсетти, авызыннан ашшы соьзди шыгармады.

-- Аьше сага куллык бар. Кадырдынъ тракторында прицепщик йок. Эртенен баслап бармага боласынъ. Тек билип кой Кадырдынъ кайдай аьдем экенин. Ол иске селки караганларды суьймейтаган. Мени уятлыкка калдырып олтырма. Соьйлестикпе?. -- деп председатель Заурдынъ ийниннен кагып, шыбынлап турган атларды орныннан коьзгады.

-- Акларман сизинъ сениминъизди,-- деди яс бетинде куьн шувагы ййнап.

Заур сувга бармай уйге кайтты. Заман созылып озды. Кеше де юреги телезип, тракторга бараягы ойын бийлеп, уйкысы шашылып танъды тегаран аткарды.

Эртенъликте эрте болып Заур шыкпага аьзирленди. Анасы артпакка тавыктынъ кувырылган тоьсбасын, сисеге куйып, шай, ясынынъ суьбетаган матакуясын салды. Шонтык йылгадынъ этегинде куллык этетаган Кадырдынъ тракторына еткишей эки шақырымнан артык ерди юрмеге керек эди. Коьнъили коьтерилген яс еткенин де билмей калды. Йол бойынша Кадыр оны кайтип йолыгаягын ойланып келди. «Суьйинеек болар, энъ болмаганда конъысылар ша биз» деген ой оны тасламады.

Болган ушин Кадыр оны сувык йолыкты. Заурды ким йибергенин, не мырад пан келгенин билгеннен сонъ:

-- Сен билесинъме прицепщиктинъ не зат экенин? -- деп сорады.

-- Баскалардынъ эткенин коьргемен, -- деген явапты яс тартына берип айтты.

-- Коьрмеклик аз. Билмеге керек. Прицепщик трактористтинъ биринши ярдамшысы. Трактор сага коькис фермасы тувыл, -- деди тракторист ястынъ аягыннан басына коьзлеп.

Сонъ тракторист тракторга олтырып рычагты тартып кара ерди актарып йоьнеди. Яс баразнадынъ шетинде мунъайып калды. Кадырдынъ каты соьйлегени ушин ойланды. Айланып келгенинде Заурге карлавды ыслатты, сабаннынъ туьренлерин кайтип тазаламага керегин коьрсетти.

Яс суьйинди. Уйлеге дейим арыганын да билмей куллык этти. Уйле аска токтаган заманларында Кадыр ястынъ тракторды суьйгенин коьрип, ашып айтпаса да оьзи-оьзине мунадан ийги механизатор болаяк деди.

Тамакланып болганнан сонъ, трактористтинъ йылы каравын сезип Заур йигерленди. Соьйтип ол прицепщик болып бир юмады айланды. Окында Кадырдынъ касында олтырып тракторды юргисткен йолы да болды.

Заур аяр дайым да куллыкка эрте шыгып, тракторист келгишей тракторды тазалайтаган эди. Ол суыйингеннен аягы ер баспады. Касарткыдай кадалып трактордын тобгерегинде айланды.

Кеште шаньга батып, тек тислери йылтырап уйге кайтса да, оны уйкен куваныш кушагына алды.

Куллыктан улынын коьнбили коькке етип кайтканына анасы Нурхан да суыйинди. Ол улы кырдан кайткышай мыс коькытып ас аьзирлеп, йылы сувды уйкен ез кумганга куйып коятаган эди. Ак бетявлыкты ийнине артып, кумгандагы сувды оьзи куйып Заурды ювындырса Нурханнын юреги рахат табады. Оннан сыпырага ас тизип, уршыкты колына алып юн ийирмеге олтыратаган эди.

--Ясым, кайтеди куллыгын? Сулыбын аласынма? Ярайым? Коьнбилин карасам, ярагандай коьремен. Оьзи йыгылган йыламас дейдилер. Сога усап, сайлаган куллыгынды ярата болырсын? -- деп Нурхан уршыктын айланувыннан коьзин алмай, йинишке бармаклары ман юнди соза берип сорады.

— Соьз барым, абай. Куьннин кайтип озганын да билмей каламан. Аьдем коьнбилге яраган куллыгын тапса этли сорпа ишкендей болады да. Мырадым толаятыр деп билемен,-- деди Заур.

--Толсын, ясым, толсын. Кудайга шуькир, сенин сосундай болганынды атан коьрген болса кайтип бир суыйинер эди, -- де-ди Нурхан, богырдагында бир тыгылган зат бардай болып.

Уршык айланады, шыйратылган юн уршыктын сабына орала береді.

Заурдын атасы Нурадин авылда айтылган киси эди. Ол оьмирин эгиншилик пен озгарган. Ат сабан ман Нурадиннин айдаган ерлери Нурханнын коьз алдында турадылар.

Язлык басланганлай Нурадиннин экинши уйи даньыл болды. Сабанга егилип арган атларды тыншайтар ушпин онын кырда конып калган йолы коьп эди. Баскалар уйге кайтпага асыкса ол атларын тыншайтпага, куллыкты эрте басламага шалысты,

— Э, Нурадин, Нурханын уйге ювытпайым, баскады коьзлеген болар,— деген кажав соьзлерди коьп эситти. Аман да кулагына аспады. Куллыгын эте берди. Айдаган ерине коьре баскаларга бир трудодень язылып барса ога экев язылды. Йылдын соньында ийилтип аслыгын алды, беженин ырызкыга толтырды. Ол заманда кажавлайтаганлардын тили кыска болды. Нурадин савгадан-савга алды, сыйлы данькы Йилиншик бойына яйылды. Авылда биринши болып дорьткил уйди салып тоьбесине ак телетин япты. Соьйтип Нурадин мен Нурхан казанларыннан май, касыкларыннан бал агыстып яшадылар. Яшав наьвмети экевин оьз кушагына алды...

...Бир кеше аьдемлер таьтли уйкыга коьмилген заманда Нурадиннин кулагына бир кышкырык шалынды. Эсик алдына шыгып караса амбарлар бетте будакланган ялынды коьрди. Аслык янаятыр деп аягынын басканын коьзи коьрмей шавып келди. Келсе— келсин акыйкатлай да амбардын бирисиннен от шыгыпты. Нурадин колына туьскен казгырды алып от пан алысып баслады. Тизуьвлесип салынган амбарга бирисиннен баскасына от туьспесин деп юреги янган оттай алынды. Агаш амбардын янган ялыны онын уьстиндеги коьйлегин куьйдирди, шашын, касын уйитти. Нурадин тоьзди, даянды. Халк йыйылгышай алысты. Оны уйге эссиз болып акелдилер. Эки кеше, эки куь-

нди врачлар Нурадин-нинъ яшавы уыпин алыстылар. Болса да не эмнинъ, не эмшидинъ куыши етпеди. Тил сиз яв ишке туъсип кутылыпты...

Нурхан авыр аяклы болып калды.

Соъле Заурдынъ эгинши болмага деген мырады анасына ярады. Заур куллыктан арганын да билмей куванышка койны толып кайтса ишиннен «атасындай куллыкшы болаяк» деген соъзлерди коькирегин толтырып айтты.

Заур бир куън уйге куъндегиннен де куванышлы болып кайтты. Сыйыр савмага бараяткан анасынынъ мойныннан кушаклап:

— Абай, абай, мени буъгуън саламламага боласынъ,— деди.

Сасып калган Нурхан бир ягыннан суъйинип, бир ягыннан да саъспеклеп:

— Не болды, ясым?—деп сорады.

— Абай, абайым, мага буъгуън трактор бердилер. Эндиги оны оъзим ялгыз юргистеекпен,— деп Заур турган еринде шоршыды.

— Хайырлы трактор болсын, ясым, тынышлык яшавдынъ оътпегин мол оъстир. Исламбектинъ сенимин аклаган болсанъ бек ра-зымай. А Кадыр агайынъ кайтип калды?—деди Нурхан ерге салган щелегин коьтерип.

— Кадыр да суъйинди мага трактор бергенлерине,— деп Заур тувар авладынынъ авызын ашты...

Нурхан правлениединъ Заурга эткен сенимине суъйинди, суъйингеннен уйкысы тым-тыракай болып шашылган кешелери де болдылар. Улынынъ тракторын эм онынъ эткен куллыгын коьрмеге яны телезиди. Бир куън сыйыр айдап шыкканнан Нурхан уйге кайтпады. Сокпагын кырга бурды. Эртенъги даъстинъ тыныклыгын бузып, кара баразнадынъ майын шыгарып келеяткан трактор коьзге эректен тийди. Трактор туврасына еткишей, оннан коьзин алмады, Заур трактордан каргып туъсип анасын кушаклады.

— Абай, муна кадер ер келмеге эринмединъме? -- деген сорады оьктемли берди.

— Кайдан эринеим, ярыгым. Сенинъ янынъа балаган тракторды коьрмей, яным кайдан рахат болсын, кайзаман меним ке-леек болатоганым. Арадан бир зат шыга турады. Буъгуън не болса да Заурымнынъ тракторын коьрермен деген эдим, коьрдим. Шуъкир кудайга,—деди Нурхан юзин сыйпап.

Заур тракторына олтырып айдап йоьнеди. Кара баразна майдан йылыскандай йылысып, авдарылып ятып барды. Нурхан болса, коьзин алмай трактордынъ артыннан карады, суъйиништинъ коьз ясы бетине шыбырды.

Джамия АМАНБАЕВА,
Россия язувшылар Союзынынъ агзасы

ТЕРБИЯЛАВШЫ – МЕН

Бала бавда – бала шак,
Бал татыган таътли шак,
Балалыктынъ дуньясын
Мен аям ман саклайман.
Ашык коьнъил коьремен
Кишкей бала юзинде.
Куьпелектей конаман
Аявлап аьр куьнине.
Балалардынъ касында
Эртегиши, суьвретиши,
Теньиз сувдынъ кемеси,
Булыт куьннинъ ямгыры,
Ашык куьннинъ саьвлеси.
Бала шактынъ каравылшысы,
Бала шактынъ тербиялавшысы.

ШАБАКШЫ

Коьл шетинде шабакшы
Бес бакады коьзледи.
Эм ойланып санады,
Ысламай еп карады.
«Бир бакады тез ютсам,
Экевине тас атсам,
Тойып сонда мен калам».
Бакалар шабакшыга
Селекелеп «Ква» дедилер,
Суьньгип кетип сувга,
Коьз алдыннан йок болдылар.
Аштан калып шабакшы,
Оьзине булай деди:
«Куллыгынънын мырадын
Сонъга бир де калдырма».

НАВРУЗ

Хош коьрип Навруз айды,
Кенъ капыды ашынъыз.
«Келди, келди» деп суьйинип,
Навруз айдынъ йылувы,
Явлыкларды тагынъыз.

Сав дуныяга яйылды,
Тавлардагы карларды
Ол иритип баслады.
Курт-кумырска уянып,
Кень тогайды айланды.
Ишилер де каър шегип,
Навруз айда шыгады.
Навруз айдынъ йырларын,
Коьнъил салып йырлайым.
Кара шаьвке сарнавын,
Кулак салып тыньлайым.

ОЪТПЕК

Анам унды ийлеген,
Таба оьтпек салмага.
Ошак баста тезек кескен,
Оттан кызув баспага.
Мен уьндемей анама,
Сейирсинип караман.
Туьтин ошак басында
Темир коьсев колында.
Куьлде пискен оьтпекти
Майга малып ашайман.
Каймак пан аскан шайды
Ишип тойып болмайман.

БУЗАВЫМ

Кишкей меним бузавым,
Ойнамага суьеди.
Кень отлакта куйрыгын
Былгап, шавып юреди.
Ясыл оьлен ишинде
Ясырынып тыгылды.
«Изле мены», – деп муьньиреп,
Сесин мага береди.
Бузавымнынъ манълайын

Сыйпап, сыйпап аламан.
Оьлен, сувга тойганда,
Уьйге алып кайтаман.

ТУЪЕ

**Туъе, туъе мунъайма,
Таътли секер берейим.
Тары шелек куяйым.
– Арпа, бийдай суыймеймен,
Таътли секер емеймен,
Асым меним боз оьлен,
Янтак шоькир, коьк ювсан.**

**Ийтим меним авырыды
Алабай ийтим авырыды,
Сеси онынъ йок болды.
Каргаларды кувмады,
Мысыгыма ювырмады,
Неге десе мени мен
Сувык сувды коьп ишти.**

КЫЗГАНЫШ

**Эки колын кисеге
Аскер салып юреди.
Неге десе каьмпетке
Кисе толып келеди.
Бала бавда ойнамас,
Ойыншыгын пайламас.
Аскер, сеннен дос болмас,
Анасы айтса да, кыйналмас.
Топты тевип кеделер,
Тоьгеректе ойнайды.
Тыгылып бир муьйисте
Аскер каьмпет ашайды.
Каьмпетлери кутылып,
Ойнамага ымтылды.
Ойыншыклар касында
Ялгыз оьзи ол калды.
Неге Аскер ялкады
Айтып мага болынъыз?
Аскердейлер арада
Барма экен, каранъыз?**

БАЛА БАВЫ

**Бала бавы, бала бавы,
Толы туърли сеслерге.
Бала бавда куълки-ойын,
Яшайдылар куън сайын.**

**Бала бавда кыр айванлар
Бир тактага тизилген.
Бала бавда коъп йырлар
Тербиялавшы уъреткен.
Туърли бояк кагытка
Бармаклар ман сызылган.
Шавып, ойнап юргенде,
Бирев сага акырмаган.
Эртегилер китаптен
Конак болып келгенлер.
Сувда юзген кемелер
Алып мени кеткенлер.
Куън коъзи мен уянып,
Бала бавга асыктым.
Бала бавда коъп досым,
Эсик ашып мен кирдим.**

ШАЪБДЕН

**Кыс йылайды язлыкта
Кар сувларын иритип.
Сув салынган сокпакта
Шаъбден шешек оъстирип.
Ак шешекей бу шакта
Ер дымлыгын коърсетти.
Ийис кокып авлакта
Шаъбден шешек яйнады.
Сары коъзли ак шешек
Куън коъзи мен уянды,
Уянды эм тартылды.
Танъ шыгы ман ювынып
Ян-ягына карады.
Ясыл тогай ишинде
Ярасыклы яйнады.**

ТЕТЕМ УҢҢИ

Тетем уңи узакта.
Мен барман конакка.
Агаш азбар, коң терек,
Ясыл оҗлен тоҗгерек.
«Ток, ток, ток» деп эсикти
Каксам тетем ашады.
Уныкларга суңинип,
Кенъ кушагын яады.

Йылдынъ айлары
Кыстынъ сувык айларын
Эсинъе йыйып сен ал.
Карагыс, канътар, увыт,
Хош коңрип йолга сен сал.
Язлык шакта куралда,
Бакша, бавга сен айлан,
Кыйын салып данъылда.
Тамбыз, шилле, сарытамбыз –
Яздынъ исси шагында
Берекетли бавымыз,
Ял аламыз салкында,
Куздинъ алтын айында
Мол емиси тоҗгилсин.
Кырк кийик, казан, караша –
Онъысы коңнъл коңтерсин.

КУЪЗ

Сырт еллер кузги шакта
Сызгырады «У – У – У!».
Теректеги япырак
Айланады, ушады.
– Ток–ток – ток, – деп тамшылап
Ямгыр куйып явады.
Куздинъ шагы айланып
Ер юзине конады.

СУВДА

Мен кемеге олтырдым,
Тенъиз сувда кыдырдым.
Онъга, солга бурылдым,
Толкынларда шоршыдым.

Кезуъв-кезуъв ялдадым,
Балыклар мен базластым.
Енъип болмай арыдым,
Сувдан шыгып олтырдым.
Бакашанак йыйнадым.
Киселерим толганда
Уйге арып, мен кайттым.
«Б» сестен басланды
Балшыбынлар аювга
Боекше балды бердилер.
Балды ашап тойганда,
«Кайтып келме», – дедилер.

КУРТКАШЫК

Курткашык ярасык
Бийикте яйнады.
Аьлемет табият
Нур саъвле шашады.
Ямгырдынъ тамшысы
Бетиме урады.
Курткашык йиплерин,
Коьл бастан таслады.
Ювырып авлакта
Сукланып карадым.
Саргылттан сонъ сары
Куьн коьзи боялды.
Коьгоьлен ясылы
Кондыма бийикке?
Коькшил туьси коькте
Коьк булыт арасы.
Куьлгин туьсли коьйлек
Бар менде курткашык.
Булытлар асыгып
Куьн коьзин каплады.
Елемик уьпирип,
Курткашык йойылды.

Баска халклардын адабиятынан

Лула Куни (Жумалаева Лула Изнауровна) - шаир, язувшы, коьшируьвши. Грозный калада тувган.

Лула кайсы яктан да бек талаплы: шаир иси де, журналист куллыгы да, ямагат аьрекети де – баьри де соьз бен байланыслы ислер онынъ яшавында кайнап туратаган эди.

Мысалы, «Детектор лжи», «Гнездо на ветру», «Калам», «Абрисы», «Хайбах. Белая птица» -- онынъ оьз алдына шыгарылган китаблери. Язувшы ортак йыйынтыкларда да баспаланган. Онынъ ятлавлары коьп тиллерге коьширилгенлер.

Шаир хатын «Нана» деген журналды Грозный калада оьзи ашкан эм бас редакторы болып ислеген. Журнал тек Кавказга белгили болып калмай, савлай Россияга яйылган. Онынъ иштелиги бек бай. Журнал эки тилде баспаланады - шешен и орыс тиллеринде.

Лула Куни Россия язувшылар эм журналистлер Союзларынынъ члени. «Шешен Республика маданиятынынъ сыйлы куллыкшысы эм сыйлы журналисти» деген атларга тийисли болган. «Золотой орёл» ордени мен эм коьплеген медальлер мен баргыланган.

Аьли сизди Луладынь ятлавлары ман таныстырмага суьемен. Коьресизбе, автордынъ бу дунияга калдырып кеткен шаирлик иси тозбайды, яны бардай аьдемлердинъ юрегинде неше сезимлер тувдырады.

* * *

Кайдай ийги йылгадынъ
Сабырлы таза сувы!
Янынъда парахаттынъ
Бар аьлемет тынысы...

Яшаганга аьр куьни
Исте, ойда оьтеди,
Тек биткенге оьмири
Тыныш уйкы келеди.

Тувмаганга бек енъил,
Ол билмей авыр коьнъил.
Уьндемеген де енъер,
Соьзин шегип ол соьйлер.

Тастай бек юреклери,
Балдай таьтли соьзлери,
Бар болган аьдемлер де,
Тек бийикти суьелер.

Аркадан бир аркага,
Анькав халкты кулланып,
Йогарыга тармасып,
Ете олар мырадка.

Туърли яшав, туърли йол --
Аър кимнинъ бактысы сол.
Ама ийги таза сув
Тазалайды баърин де...

ТИЛЕК

Тилек сага, Кудайым.
Мен-хатын. Айтаганым,
Коьп куьш мага берилген,
Ал яртысын уьстиннен.

Эрлер керек болмага
Бизден куьшли яшавда,
Кыйынлыкта йигитлик,
Коьрсетсинлер эркеклик.

Коьрип осал хатынды
Аясынлар уялып.
А биз болсак оларды
Уьйренейик кулланып.

Сога коьре, тилеймен,
Берши мага кылыгын
Юмсак аьйле хатыннынъ,
Акыл онда, билемен.

Тилеп те, сыйлап та,
Мактап та, йылап та
Уьйренейим шынтылай
Эм яшайым хатындай.

СЫБЫЗЫК

Бердилер бир сыбызык,
Аьруьв саздан ясалган.
Ярады бек ойыншык
Эм эсимде ол калган.

Куванып сызгыраман
Азбарда, орамларда,

Бирлесип балалар ман
Сызгырамыз арада.

Оьскенде де айттылар:
«Сызгыр, токтама бирден!»
Куьллелер де уштылар
Кулагымнынъ туьбиннен.

Бузылган сиселерден
Аьр уьйде ел кыдырды,
Босаган киселерден
Ашлык, йоклык коьринди.

Сыбызыкты балага
Мен эндиги берермен.
Алдансын ойыншыкка,
Сызгырганын коьрермен.

ЯВАП ТУТКАН ДА КОЛАЙ

Эш бир зат та ясырмай,
Туьбиннен юрек ашып,
Дурыс соьзлер тек айтып,
Неге аьдем яшап болмай?

Корка болар корлыктан,
Халк алдында яваптан,
Ога керек бир пердев
Ызын сама тыкпага.

Аьне соьйтип коьбиси,
Ясырып дурыс исти,
Айтадылар ялганды,
Ынандырып тынълаганды.

Куьнали куьнализге
Айланып бирден калса,
Куьнаси йок аьдемге
Туьсе явап тутпага.

Ондай ислер дурыспа,
Кара кие урмаса?
Куьнализдинъ коьз ясы,
Мутыларма каргысы?

Сога коьре юректи,
Айтпага тувралыкты
Уьйретиъиз балалай,
Явап туткан да колай.

ЯСЫРТЫН СЫРЛАР

Дуныяда коьп сырлар,
Шешилмей калган олар.
Белки, Кудай сенмеген,
Ясырган аьдемлерден,
Эске алып алмады,
Адамды эм Евады.
Белки, табиат корка
Аьдем мен досласпага,
Неге десе инсанныъ
Межеси йок лежинде.
Табиаттынь байлыгын
«Меники!» дер коьргенде.
Мен де суьйдим, оьктемсип,
Коьктийъ пердевин ашып,
Кай бир сырлар шешпеге,
Бастым аяк шоькирге...
Саклав исти йинлерге
Кудай оьзи бергенге,
Алданады аьлимлер,
Кулланса да билимлер.
Мен ойладым, куьн коьзи -
Коьк оьрдинъ терезеси,
Кешки шак ерден минип
Барарман деп Кудайга.
Оьлен оьсти, шык туьсти,
Юмыртка куьпелекке
Айланып уьлгирди,
Йол шыкты яньы куьнге.
Тек мен калдым уьйимде,
Кайгырады юрек те...

СЕСИНЪДИ ЭСИТСЕМ

Меним суьйимим -
Сеслер мен оьскен,
Меним суьйимим -
Сеслер мен суьйинген.
Ялгызлыкка оьктемлигим

Коьптен мени киртлеген.
Оьзим оьзиме -
Каравылшы эм судья,
Юрегимди тонъдырып
Яшайман эректе.
Мен анълайман,
Акыл ман аламан,
Сосы каты бактыды.
Ама сесинъ эситсем,
Яралы торгайдай,
Тыпырдайман.
Талшыгаман
Юрек урувдан.
Сенинъ сесинъ
Яшавымнынъ маънеси.
Куванышы,
Кайгысы,
Куьш береген авасы,
Куьш алаган сагынышы.
Сенсиз яшав -
Керек тувыл юрекке.

*Ногайшага коьширген
Бийке КУЛУНЧАКОВА.*

Дурьыс соъз де керек халкка

Суюн КАПАЕВ,
КЧР-дынъ халк язувшысы

НОГАЙДЫНЪ КАСИЕТИ

Касиет дегенинъ туърли аьдемлерде туърли-туърли болмага болады. Болса да, халктынъ коьбисине келискен, мынълаган йыллар канына - янына синъген касиети болады. Бизим халктынъ да тек ога калыпласкан оъз кылыгы бар. Аьне сол затлар акында бир аз айтып озайым. Тек аьруьв касиетлерди айта келип, кемшиликлерди де айтпасам айтканым толы болмас эди. «Кемшилигин ясырган элден бир эли тоьмен» деген акыллы соъз бар. Сол бирев ясырув деген тувылма бизим халкты коьл шырмавларга йолыктыратаган. Халкынынъ онъганын суьэтаган аьдем онынъкемшиликлерин аз этпеге шалысады. Келеектеги урпак ата-бабаларынынъ яхшы якларын уьлги этип алып калмай, олардынъ йиберген янъылысларын да билмеге эм оларды колларыннан келгенше кайтараламаска тийисли. Сонынъ уьшин де болган кемшиликлеримизди ясырмай айтканнынъ пайдасы болмаса, зарары йок, деп ойлайман. Оьзимиздинъ эткен янъылысларымызды оьзимиз билип арбатын да туьзетпеге шалыссак, халкымыздынъ келеектегиси яхшы болар эди.

Касиетлердинъ кайсы бирерлери аьдемге тувганнан алып канында синъип келеди. Бизим халктынъ сондай касиетлери мине булар деп ойланаман: баьтирлик, таьвекелшилик, намыс - ырыз тутув, куллыкшылык, туврашылык, тапкырлык, шешенлик, тербиялык, уьйкенди сыйлав, алаллык, шуькир этуьв, конакшылык.

Яшай бара келген касиетлер: оьнерлик, шеберлик, окув- зат, ялганшылык, ырыяшылык, алдав-сулдав дегендей яман кылыктар аьдемге югадылар, неге десе инсан туърли аьдемлер мен катысады, ислейди, бир ойларын толтырады, бир сенимлерин алдыга ийтейди. Кайлай да болып кетеди, аьдемнинъ ниетине коьре. Кай бирлерге наьлетлик не этсенъ де юкпайды, ялганшылык келиспейди, таза ниетлик - ол алал касиеттинъ негизи болады. Баскага болса, ога тигилген коьйлектей, яман касиетлер тез уйып каладылар. Неге десенъиз, кирлик - ол наьлетликтинъ, айлежиликтинъ негизи.

Халкымыздынъ бас деп яланъ тоьслиги, ашыклыгы акында айткым келеди. Ногай аьдем айлак ашык. Эш те, сонынъ уьшин болар тоьгеректеги халклардынъ айтканы: «Сорамай хабар айткан бу ногай яшагай эди» деп. Бизим ногай баска халклардынъ аьдемлерин тыс какпайды, асын да, тоьрин де шекленмей береди. Бу энъ аьруьв касиет. Болса да сол яланътоьслик бизди анъкылдактай коьрсетеди. Баскалар кай бирде оьзлерин акыллыга санайдылар. «Ногайлар не айтсак та коьтеретаганлар» деп бизге басшылык этеек боладылар. Коьп мысаллар бар, тек мине мунадай затты айтайым. Биз, ногайлар, уьш- доьрт аьдем

болып, арамызда баска миллеттен бирев болса да, соны хатерлеп, оьз тилимиз-де сойилемеймиз. Элбетте, бу бизим тербиялык, тек оны да дурыс анъламайта-ганлар расады. Бизди коркып, ялынып эткендей коьредилер, сыйлаганымызды анъламайдылар.

Ногай аьдем намыска, ырызга берк болады. Намысын йойытпас уьшин не кыйынлыкты да шекпеге разы. Сонынъ уьшин де ата - бабаларымыз айткан: «Намысым йойытылганнан эсе, оьзим йойытылганым да колай». Ногай аьдем кайсы ерде юрсе де, кайдай аьлде болса да, сыйды, намысты, аьдетти тутпага шалысады.

Бизим халк -- юмарт, кызганышлыкты билмейди. Баскага мингенин туьсип, кийгенин шешип, егенин боьлип бермеге аьзир. Конак суьер акылы да артык. «Конак атанънан уьйкен», - деп конакты айлак хош коьреди. Асын- сувын келген аьдемге иширтпей турып, не этап юресинъ деп соракас. Ногай уьйдинъ эсиги дайым ашык турады.

Ногай - куллыкшы. Ялкув онынъ явы болар. Бурында ногай танъ ман ту-рып, куьйтенъ - куьйтенъ этип, каранъа аксамга дейим шалыскан. Мал караган, ер айдаган. Аьвлетлерин балалай иске уьйреткен. Сол куллык суьер касиети соьле де яхшы сезиледи. Аьлиги заманда да 60 -70 ясына келген картлар аьзир аска бисмиллахи деп турмайдылар. Мал асырайдылар, язда пишен шаладылар. Каьрсиз турувды бизим халк уьйкен уятка санайды.

Тек бир каьрди ногай аьдем суьйген йок. Ол не десенъиз -- сатув- алув экен. Бурында сатув дегенди коьтере билмеген аьдемлер де болганлар. Сонынъ уь-шин де халкымыздынъ арасында «акша коьз» инсанлар аз йолыкканлар. Коь-плер оьзининъ оьстирген малын, артык аслыгын сатып билмегенлер.

А соьле халкымыздынъ касиети заманга коьре туьрленип турады, оьзек те, баска миллетлер тез туьрленип, тез алдыга шавып юрмеге коьптен аьзирлер, кайдай заманлар келсе де, оларга пайда болмай калмайды. Бизим халк яшав айлак кыстаганда кыпынълайды. Аьли ногайлар сатув-алувга да, уьйлер салув-га да, акша уьшин узак ерлерге куллык излеп кетпеге де боладылар. Мундай туьрли бакты, элбетте, ногай инсанды баска яшавга уьйретеди.

Яхшылык этуьв халкымыздынъ бир деген касиети. Аьр заманда да халкы, эли уьшин ийгилик эткен аьдемге «мырзалык» этти дегенлер. Неге десе яхшы-лык этпеклик яхшы аьдемнинъ иси болады.

Ногайлар динди бек тутканлар. Сонынъ уьшин де саваплык этуьвди оьзи-нинъ бир деген борышына санаган. Ярлыга, пакырга, оьксизге садака берген, йол юрген мисаьпирди конак эткен. Карувсызга дем, авырганга эм берген. Алла билер деп тилек пен келген аьдемнинъ хаьтерин коьрген. Йыйган малы-нынъ-затынынъ оннан бир боьлигин зекатка, садакага шыгарган.

Кеширим тилев. Эс этпей бир терислик йибере калса, ногай аьдем састым деп ойланып эм оькинип кудайдан кеширим тилеген. Оьзи кеширим тилеп бил-генге, баскадынъ да янъылысын, терислигин кеширип бажарган. Юрегинде бу-гыз сакламаган. Оьш алайым деген касиети де болмаган. Эште, сонынъ уьшин де бизим халк Алла алдында юмсак юрекли, онынъ сыйына тийисли инсан. Неге десе кайткан, кеширген аьдемди Алла да суьеди.

Ногайды коркаш деп санаган янъылыс. Тиймегенге тиймес, тийгенге акын егистпес. Бурын халкта нешагы баытирлер болган, олар акында кайдай коьп дестанлар, йырлар шыгарылганлар. Йигитлер болмаган болса, хабарлары да шыкпаяк эди. Халктынъ сабырлыгы, артын ойлавы--ол аьлиги заманга келисли кылык. Боьтен де, аз халклар яс-явкады саклап билмеге кереклер.

Аьйлежилик те бизим халктынъ касиетинде аз болар. Коьбисинше, ногай аьдем айтаягын коьзине айтып салар. Юлдыртып билмейди, сога коьре де ол коьплерге ярамайды.

Халкымыз соьзге шебер, ишимизде такпаклап эм келистирип соьйлейтаганлар коьп. Сонынъ уьшин де халктынъ авызлама яратувшылыгы бизде бек бай. Такпакларымыз бан айтувларымыз кап пан кепке куйылгандай болып айдикленип айтыладылар.

Ногай аьдем айткан соьзине де берк болады. Айтканын этпеген инсанды халк аькис коьрген. Ондайга оьтирикши деген, онынъ сыйы болмаган. «Соьзим оьлгишей, оьзим оьлейимтагы»,--деп ногай босына айтпаган.

Сол яхшы касиетлер мен бирге, несин ясырасынъ, халкымызга зарар аькелетаганлары да йолыгадылар. Мысалы, ногайлардынъ: «Мени шакпаган йылан мынъ яшасын»,--деген айтувын алып карайык. Яман аьдем сенинъ конъысынъа, халкынъа тийсе, а сен «мага тиймейди, мынъ яшасын» деп турсанъ аьруьвме? Элбетте, аьруьв тувыл. Халктынъ бирлигин бузатаган зат ол. Аьдем дегенинъ тек кара басын ойлап турмай, авылынынъ, элининъ де каьрин шекпеге керек болады. Кайсы халкларда да яманлык эткен инсан яман болып саналады. Солды да, куллык «мени шакканда яде шакпаганда» тувыл, а халкынъа яв болганды душпанынъдай коьруьвде ятыр.

Бизим куьнлев касиет те баскалардыкындай тувыл, ногай оьз ногайын куьнлемеге суьеди. «Онда бар бас менде де бар, мен неге оннан кем боламан»,--деп куьнин туьн этеди. Бизим авылларда авылдынъ биреви басшы куллыкка туьсти десе: «Сен ким болгасынъ, сен де мендей атадынъ баласысынъ, коьп акыл уьйретип тербеме»,--деп коьпиредиелер бирерлер. Соьйтип айтатаганлар не кадер билимлери, не кадер бажарымлыклары барын ойлап та, шегип те карамайдылар, тек быршав бермеге аьзирлик коьредилер. Кайратлы, окымыслы басшыга коьмек этселер, оьзлери де ислеп, етекшилеп уьйренееклер. Ама коьмек орнына истен басы сисип юрген аьдемнинъ артыннан да, алдыннан да соьз юритедиелер. Бий экев болса, дав доьртев болатанын ондайлар эслерине де алмайдылар. Анавы да, мунавы да бас болса, халк кимди тынъламага керек экен? Ондай аьлде элдинъ бирлиги йойытылады, туьрли куьплер тувадылар. Бирлик болмаган ерде тирилик те болмайды. Халкымыздынъ баскалар арасында соьзи де, иси де юрмейди. Сога коьре де абырайлык, йигитлик кемийди.

Бу - бизим осал касиетимиз. Сол кылыгымыз тувылма бизим Ордамызды кесек-кесекке боьлген, халкымызды ер-ерге тентиреткен, тыпаклыгымызды бузган. Баска яктан бирев бизге басшы болып келсе, аталары ким экенин де сорамаймыз, оларга «Сен ким болгасынъ?» - деп кадалмаймыз. Эм сол ят аьдемнинъ айтканын ерге туьсирмей этемиз. Сонынъ уьшин де бизге «Уьйге аьлек, кырга маьлек» деген такпак та келиседи.

Оннан сонъ бизим ногай биревдинъ бир терисин коьрсе, басдеп оьзин ойлайды: «Алла ондайдан эрек этсин», деп. Кайгырып билмейди: «Неге аьне

киси сол терисликти этти экен, халктынъ бетине уят болды», - деген созлер мен. Тек кара басты ойлап дурыс тувыл. Ол бизим осаллык.

Миллетлик оьктемлигимиз де баска халклардыкыннан эсе аздай коьремен. Оьз авылын, ямагатын, Элин, халкын сыйлап билмеген не ди оьзи. Миллетшилик ногайдынъ канында аз болганга, ол оьз тилин, оьз касиетин оьмирде де баска халклардыкыннан артык коьрмейди. Бирерлер баска тилге доьнмеге бек аьзир боладылар, балаларын амал болса ногай тилде оқытпаска шалысадылар, орысша аьруьв соьйлеген акыллыдай коьринеди оларга. Оьзек те, орыс тил бизде оькимет тил, биз оны билмеге керекпиз, тек бизге бирев де «оьз тилинъизди уьйренменъиз, оьз тилинъизде соьйлеменъиз» деп айтпаган. Биз оьз тарихимизди, маданиятымызды, саниятымызды сыйлап билмесек, биз кимге керек? Атасы-анасы, кардаш-тувганы, авылы, уьйи йок аьдемге усап, етимликти оьз колымыз бан излеймиз. Тек ондай ойсызлык биревге де абырай коспайды. Халк оьзи шыгарган бир айтув бар: «Оьктемлик те керек зат» деп. Аьли де биз «халкымыз ногайша окийды, тилин баалайды, маданияттынъ оьскенин суьеди, китаблерди сатып алады, кайсы язылган зат яхшы, кайсысы осал экенин де биледи» деп оьтириктен оьзимизди алдаймыз. Оьзек те, бу аьруьв ниет, тек бос созлер болып калмаса экен!

Сосы ой ман байланыслы болып ногай авылларда кыдырганым эсима туьседди. Мен бир неше йылар артта, деним сав заманларда халкымнынъ аьлин-куьнин коьрейим деп туьрли якларда болдым. Эм сонда миллет оьктемлик Дагыстанда яшайтаган ногайлардынъ кылыгында коьп экенин сездим. Бу бетлерде халк газетлерди, китаблерди оьз тилинде аьруьв этип окийдылар. Туькенлерде, Кобан ногайлардыкындай болып, язувшылардынъ шыгармалары шанъ басып ятпайдылар, олар аьр бир уьйдинъ уьндиригинде. Мунда коьплер «мен ногайман» деп коькиректи согып калмай, халкынынъ тарихин, саниятын оьстирмеге ымтыладылар. Биз беттеги авылларда ногайша китаб оыганды бармак пан санамага болады. Неге олай десенъиз, оьз тилимизди йок этпеге шалысканлар болды араларымызда, ногай тилин сыйлаганларды шет кагып турдылар.

Миллет оьктемлик Астраханъ ногайларында коьп йылар йокка эсап эди. Ногай атларды да муттылар. Ондай аьлге баска бир миллет те шыдаяк тувыл. Аьше неге бизим ногай сосындай маьнели исте дуныяда болмаган шыдамлык коьрсетеди. Соьйте турып, халкымыз оьз ара бир бирисининъ кемшилигин шыдамай, бармак пан туьртип турады. Ол заттынъ акында ойласанъ, ойынъ ойылып кетеди. Менимше, шашылаяк халктынъ энъ алдын миллет оьктемлиги йок болады, оннан сонъ тыпаклыгы кетеди.

Ногай хаьтер. Хаьтер эткен яхшы зат, тек бизим халк оны бирерде дурыс аьыламайды. Биревдинъ кишкей яньылысын коьптиреди, баскадынъ уьйкен терислигин ясырады, биле турып, оны халк арасында яклайды. Булай зат ызында якласканды оькиндирмей калмайды, ах сени деп бармакты тислегенлер де болады. Сол истинъ акында атайлар: «Хаьтер коьрген кул болар», -- дегенлер.

Бизим мактаншак касиетимиз де йок тувыл. Сонынъ уьшин де болар баскалардынъ бизге: «Ногайдынъ уьйин -- мактаган йыгар», дегенлери. Айт деп болаяк - болмаяк затка да мактанамыз, бир затты иште сакламаймыз. Бир кишкей яшавы байыган ногай коькиректи тиреп юрмеге суьеди, бир азганакай уьстинликке эткен аьдем соны таныслары ман, аракы ман белгилеп, мактанышлы соьйлейди. Оннан сонъ биз озган заманларды эске алып, алдынгы кадрларды

«анавы директор, мунавы секретарь» болган эди деп, оьктемсиек боламыз. Тек солар аьким заманларында оьз ерлерине кайдай пайда эткен экенлер? Аьруьв ислерин саклар уьшин оьрдегилердинь айт дегенин этип юрген инсанлар халкына не яхшылык этип бажарганлар, кене де яшав осал йылларда уьш кило наьртуьк уьшин бес-алты йыл ман авылдасларын туснакка йибергенлер. Сойтип сакланган оькиметтинь байлыгын эндигиси кимлер кулланып олтырылар? Сосындай мысаллар айтаяк болсань аз тувыл. Мен сизге бир бириньизди сыйламаньыз деп айтпайман, тек баьри затты да халкка этилетаган пайда ман оьлшемеге керек.

Мине соьле айткан ойым ман байланыслы болып биз халк арасында шынты сыйлыларды айырып билмеге керекпиз. Кудайга шуькир, эл арамызда оьктемсигендей аьдемлер аз тувыл. Олар халк уьшин канын - янын аямай ислеьдилер, элге абырай аькеледилер. Неге биз ондайларды баска миллетлер арасында мактамага тартынамыз? Неге биз олардынь сыйын куьнлеймиз? Баьтирлер, усталар, аьлимлер, язувшылар, бажарымлы акылбалык етекшилер аьр элдинь байлыгы, куьши, коьрки. Оларды Алла тек сый уьшин тувыл, ис уьшин яраткан, олар эткенди ким болса сол этип болмайды, аьне соны аньламага керек. «Наьсип кайда барасынь, тили бирге бараман», -- деп халк оьзи айтув шыгарган.

Аьруьв касиетлер халкымыздынь акылы, наьсиби. Биз оларды таза саклап, баска миллетлердинь алдында оьз касиетимизди дурыс эм халкка пайда келетаган аьлде коьрсетпеге керекпиз.

Ногай эртегилери

КИЙГИЗ КИТАБ

Агалы-инили эки аьдем яшаган болыпты. Яшавлары осал болган экен. Яхшы яшаяктынъ амалын ойланадылар, излейдилер, таппайдылар. Энь болмаганда уйкени инисине:

– Мен бир зат ойлап таптым, – дейди. – Сен аьдемлерден зат урлап ясыр, мен кийгиз китаптынъ ярдамы мынан оны табайым. Сонда меним билгиш атым--даным халкка яйылар.

Бир куьн иниси конъысларынынъ атын урлап, орманга аькетип байлайды. Агасына кайсы ерде экенин айтады. Конъысылары атты излейдилер, таппайдылар, не этеегин билмейдилер. Сонда иниси айтады ога:

– Меним агамда бир кийгиз китап бар, ол сога карап бал ашып таппага болар, барып тиленъиз.

Конъысы келип тилейди, анавы балсынып, киси болады. Конъысы атты тапса, савкат береегин билдиреди. Сонда агасы кийгиз китабын алып:

– Атынъ сав, орманнынъ баьленшакай еринде болмага керек, – дейди.

Конъысы атка минип орманга йобнейди, айткан ерге келеди. Астындагы аты кисинегенде, терекке байланган аты да кисинейди. Атын тавып, суьйинип кайткан конъысылары баягы яслардынъ уйкенин шақырып сыйлап, савмага сыйыр, соймага кой берип йибереди.

Соьйтип агалы-инили экеви де ийги яшап баслайдылар. Тагы да бир неше кере иниси урлап, агасы кийгиз китап минен тавып берип, халктынъ басын айландырып турганлар.

Бир куьн ханнынъ уьш тулык алтыны урланады. Хан кийгиз китапли аьдем бар деп эситип, шақыртып йибереди. Яслар не этеегин билмейдилер, оьтириги ашылаяк деп коркадылар. Кийгиз китапти ашпага йигери батпайды. Сонда хан ога уьш куьнлик болжал береди, эгер уьш куьннинъ ишинде кийгиз китапти ашып, урыларды таптырмаса, басын кесек деп буйрык салады. Яслардынъ басына кан куйылып, не этеегин билмей уьйде олтырадылар.

Алтын тулыкларды урлаган урылар, кийгиз китап ашылаяк деген хабарды эситип коркып, бир тулыкты ерге казып, кеште яслардынъ не этеегин терезеден карап анълыяк боладылар. Келип карасалар, яслар тоьрде олтырлар, колында кийгиз китап. Ол, карип, оьз басынынъ кайгысында, кеш болганда уьш куьннинъ бир куьни кетти дегендей болып: «Бири кетти», – дейдилер. Урылар бири-бирине карап: «Эситтинъизбе, бир тулыкты ясырганымызды билдилер!» – дейдилер, тагы да бек коркадылар.

Экинши куьн урылар экинши тулыкты да ерге казып, кеште тагы да терезеге барып тынълайдылар. Анавы яс тагы да бек тоьмен болып олтыры, неге

десенъ эки куъни кетти, оьлимге бир куън калып туры. Сонынъ уьшин ол куър-синип: «Энди бирев калды!» – дейди ол оьзи-оьзине. Тынълап турган урылар: «Ол баърин де биледи, эртен бизди таптыртып, аскакка астыраяк болып туры. Юр барып айтайык, тилейик», – дейдилер.

Булар келедилер де, ястынъ алдында бас ийип: «Айтпатагы ханга не болады экенсинъ бизим атымызды, астырматагы бизди аскакка!» – деп тилейдилер. Яс оларга уьш тулыкты да аькелдирип, оьзлерин босына йибереди.

Уьшинши куън яс ханнынъ тулыкларын кайтарады эм урылар так шыгып кеткенин билдиреди. Хан алтынды тапканына бек разы болып, бир тулык алтынды ога береди.

Яс суьйинип уьйге кайтып, инисине: «Кел, азбар ишине кавмакты уьйип, бир кеше от берип, кийгиз китап янган деп хабар шыгарайык, олай болмаса, кашан да оьтиригимиз шыгар», – дейди.

Солай этедилер де, тыншайып, ял алып онъып-оьсип яшап каладылар.

КУЛ ЭМ ХАН КЫЗЫ

Бурын заманда яшаган болган бир хан. Онынъ бир ыспайы кызы болыпты. Ханнынъ колында бир кул да туратаган болыпты. Бир кере шатланып-завкланып турганда, кул ханнынъ кызы мынан бийий кояды эм оны бек суьйип яратады. Муны сезген хан оьзининъ оьзденин йиберип, кул онынъ кызына тиймесин деп айттыртады. Оны мынан да бир зат та болмайды, кул эс те этпейди. Бир куън кул ханга барып:

– Кызынъды мага эрге бер, мен оны суьемен, – деп тилейди...

Хан ашувланмай, сабыр кепте кулга яваплайды:

– Оны кыз билер, эгер яратса, сага барса барсын, – дейди.

Кул суьйген гоьзелден сораганда, ол да разылыгын билдиреди. Тек хан кызына кулга оны бермеегин нешаклы айтса да, ол оьз соьзине берк болады. Ханнынъ соьзине тынъламай, кыз кул мынан бирге яшап баслайдылар. Яшайдылар, яшайдылар, сонъ бир куъннинъ бир куънинде кулдынъ хатыны бек каты авырыйды. Хатын оьлеектеп алдын:

– Эгер мени суье болсанъ, меним сага бир тилегим бар, мен оьлген сонъ эшкиди сойып, терисин сыдырып алып, уьстинъе кий, йол мынан барарсынъ. Сонъ сен уьш айыргыш йолга келерсинъ. Сонда уьшевининъ ортасына ятарсынъ, – депти. Куьеви соьйтип этипти. Ушып келген карагус оны йогарыга коьтерип, эки тавдынъ арасына элтеп таслайды.

Кул турады, ян-ягына каранады: тоьгеречи тек кая эм таслар. Тек бир ерде уьй коьринеди. Алдында бир карт туры. Кул ериннен турып картка барып ашамага сорайды. Карт оны уьйге киргизип, таска олтыртады. Олар ашап баслаганда кул:

– Мунда бир хатын тавып яшаса, яман болмас эди, – дейди.

– Аь, сен уьйленмеге суьесинъме? – деп сорайды карт. – Мен сага табарман. Сен мыннан бар, сонда бир куйы коьрерсинъ. Сонынъ яныннан бир шукур казып тыгыл. Кешке таман онда уьш кыз келип, шомылмага шешинерлер. Олардынъ экеви куьевге барганлар, аь уьшиншисининъ аягыннан тут, ол сеники болар.

Кул солай этеди. Ол кызды картка аькелип, неке кыйдырады. Олар бирге яшап турадылар, сонъ бир кере хатыны кулга:

– Тоьркиниме барып, кардаш-тувганларымызды коьрсек аьруьв болар эди, – дейди.

Карттан разылыгын сорайдылар.

– Барынъыз. Сен, увылым, хатынынъды корлама, кетип кояр, – дейди карт.

Олар ушпа каьлшеге олтырып кетедилер. Келгенде, кайынанасынынъ уьйинде яшап турадылар. Бир кесек заман кеткен сонъ хатыны увыл табады, тек, бир кеше хатыны баласын оьлтиреди. Бир заманнан сонъ экиншисин де, уьшиншисин де тапканда соьйтип бугындырып оьлтиреди. Эри муны соьйтип этетаганын билип урсысып, соьгип баслаганда, хатыны ашувланып кетеди де калады. Мунъланып турган куьеви бирден ерде хатыныннынъ бир баьпишин коьредди. Оны алып, кисесине салып, хатынын излеп кетеди. Баьри де кусларды, айванларды, ян-януварды шақырып, оьзининъ хатынын кайда кеткенин, ким коьргенин билмейме экен деп, сорайды. Бирев де оны билмеген, эш коьрмеген, тек арасында бир кара карга маслагат этип:

– Бир карагус бар, ол елмавызга йол коьрсетип болады. Елмавыз сенинъ хатынын кайда экенин биледир, – дейди.

Кул айдап барады. Ол разы болып, йол коьрсетеди. Кеде бара-бара, бир уьйди коьредди. Ол онда кирип караса: онда бир уьйдинъ ишинде бир елмавыз йылынып олтыры.

– Аманма, абай, – дейди кул.

– Аман, увылым, сага не керек? – дейди елмавыз. Кеде керегин айтып салады.

– Аьшиги, токтап тур мунда, мен сага хатынынъды табайым, – деп, елмавыз шайтанга минип, баьпишти де алып кетеди. Коьктинъ ети кабатына да барады, хатыны йок, ердинъ ети кабатына да барады, хатыны бир ерде де йок, сувдан излейди, онда да хатыны йок, тавдан излейди – табады. Баягы карттынъ уьйинде олтырган болыпты экен, янында уьш балалары да ойнап олтырылар. Елмавыз хатынды да, балаларды да алып куьевине аькеледи. Куьеви суьйинип, камалып, олтырмага ер таппай, ишпеге сув таппай, хатынын эм балаларын хош коьрип алады. Ол калай болды, сен неге олай эттинъ деп хатыныннан сораганда, хатыны булай хабарлайды:

– Атам сага бермес ушын, мага аьйле этип авырув йиберип эм ети сынав сага салган, сол сынавдан баз кешсенъ, мен сеники. Сен оны шыдадынъ, оьштинъ. Карагус болып келген де мен эдим, тавга элтеп таслав да мен эдим, уьш кыз болып келген де мен эдим, уьш балады оьлтиргендей эткен де мен эдим, сени таслап кеткен де мен эдим. Шыдадынъ, сынавды оьттинъ, эндиги мен сеники. Соьйтип олар уьйлерне, юртына кайтып, балдай татым болып, онъып-оьсип, балаларын оьстирип яшап каладылар.

САНИЯТ ДУНЫЯСЫННАН ЯНЪЫЛЫК

Карашай – Шеркеш Республикасынынъ бас каласында эки ногой суьврети-динъ: Мархаба Шалиева-Мусауровадынъ эм Кошали Зарманбетовтынъ «Степь полынная и Золотой кочевник» деген выставкасы уйгынланган бу язда. Ол ис ногойлардынъ биринши опера йыравшысы Кошманбет Зарманбетовтынъ эстелигине багысланган эди. Выставка Черкесск каладынъ М.О. Байчорова атлы Оькимет музейинде озгарылган. Конаклар бек коьп эди: ногойлар, шеркешлер, орыслар, карашайлар... Сырт Кавказда коьп туьрли миллетлер бирге яшайдылар, сога коьре олардынъ арасындагы байланысты, татымлыкты беркитуьвде мундай саният куллык бек пайдалы. Выставкады музейдинъ директоры Эльканов У.Б. ашты. Суьвретишлер КЧР – дынъ маданият эм миллетлер куллыгынынъ Министерстволарыннан, Россия ногойларынынъ ФНКА Советининъ председатели В.С. Казаковтан, Аграрно-технологический колледжтинъ директоры А.И. Матакаевтан Грамоталар, дипломлар, шешекейлер эм коьп аьруьв йоравлар алдылар. Дагыстаннан выставкага уьйкен делегация барган. Оларды Ногой район администрация Басшысынынъ орынбасары Шангереев Р.С. басшылаган. Солай ок делегация ишинде «Терекли-Мектеб» орталыгынынъ басшысы Кулунчаков М.И. та болган.

Черкесск каладынъ да яшавшылары, айлак та, маданият, саният куллыкшылары, журналистлери бек кызыксынып келгенлер, суьйингенлерин ясырмаганлар. Событип суьвретишлер выставкасы завклы байрамга айланган эди. Кошманбеттинъ де яны аргы дуныядан карап йылынган болар.

**Мархаба Шалиева- Мусаурова КЧР-дынъ айтылган
суьвретишлери К. Зарманбетов эм Ю. Карасов пан**

**Мархаба Шалиева Терекли-Мектеб авыл
Советининъ басшысы М. Кулунчаков пан**

**Черкесск кала. Суьвретишлер Мархаба Шалиевадынъ эм
Кошали Зарманбетовтынъ выставкасыннан сонъ эстеликке алынган
суьврет, 2025 й.**

Время сборки наших! Известных и неизвестных

Состоялась торжественная церемония награждения лауреатов премии «Гипертекст»

**Москвада ЦДЛ-дынъ уйкен залында “Гипертекст”
атлы адабият лауреатларын кутлайдылар.
2025 йылдынъ 26-ншы май айы.**

**Москва, ЦДЛ. Лауреатларды журналистлер
суьвретке аладылар.**

**Дагыстаннынъ язувшылар Союзында
Бийке Кулунчаковады кутлайдылар.**